

Monika Milosavljević

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu*

momilosa@f.bg.ac.rs

monika.milosavljevic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8449-9299>

Starosedeooci pod stećcima?*

Apstrakt: Sahranjivanje pod stećcima predstavlja kompleksan fenomen karakterističan za period između 12. i 16. veka, sa najvećom učestalošću u 14. i 15. veku. Ova praksa se odnosi na monumentalne nadgrobne spomenike kojih ima preko 72.000 na originalnim lokacijama širom Zapadnog Balkana, a najviše u Bosni i Hercegovini. Tradicionalna tumačenja, utemeljena u kulturno-istorijskoj paradigmi jugoslovenske arheologije, pokušavala su da stećke povežu sa jednom etničkom ili konfesionalnom grupom – najčešće sa Crkvom bosanskom ili srednjovekovnim Vlasima. Savremena istraživanja, a najpre radovi Dubravka Lovrenovića, ukazala su na interkonfesionalni karakter ove pojave.

Od sedamdesetih godina 20. veka javlja se i fizičko-antropološki pristup, koji skeletne ostatke ispod stećaka tumači kao pripadnike homogenih, brahikranih populacija, identifikovanih kao dinarski antropološki tip. Iz toga se dalje izvodio zaključak da su ove zajednice etnički Vlasi, autohtoni neslovenski stanovnici povezani praistorijskim stanovništvom. Ovaj rad ima za cilj da kritički preispita takvo metodološko i interpret-

* Rad je izložen na konferenciji *Srpska arheologija između teorije i činjenica XI: Arheologija smrti*, 29–30. mart 2024. godine. Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163). Sredstva su obezbeđena od poreskih obveznika – građana Republike Srbije, dok je rad na tekstu protekao pod uslovima sistemske represije i otvorenih medijskih, pravnih, finansijskih i psiholoških pritisaka od strane vladajućeg režima na čitavu akademsku zajednicu u zemlji. Ovo istraživanje je takođe finansirano od strane ERC projekta „*Unde venis?*“ *Unravelling the enigma of the stećci tombstones (GAP-101089123)*. Pogledi i izražena mišljenja su isključivo stav autorkice, te se niko drugi ne može smatrati odgovornim za njih. Zahvaljujem se Editi Vučić, Radmili Balaban, Aleksandru Bandoviću, Aleksandru Palavestri i Marti Hlad za pomoć oko prikupljanja literature, te za iznete sugestije i kritike. Dodatno se za kritičke komentare zahvaljujem urednicima i anonimnim recenzentima bez čijih sugestija bi tekst izgubio kritičku oštricu.

tivno nasleđe kroz analizu istorije arheološke misli u socijalističkoj Jugoslaviji. Poseban fokus biće na pitanjima odnosa između fizičke antropologije i arheologije u konstrukciji narativa o poreklu i identitetu zajednica koje su usecale stećke za svoje mrtve.

Ključne reči: stećci, Vlasi/vlasi, dinarski tip, autohtonost, rasna antropologija

Uvod

Stećci su nadgrobni spomenici vredni naročite istraživačke pažnje, iako se za njih veže dug istorijat istraživanja. Reč je o aspektu pogrebne arheologije, koja nam otkriva – pored monumentalnih srednjovekovnih spomenika markantno pozicioniranih u pejzažu – i način sahranjivanja srednjovekovnih ljudi između 12. i 16. veka (Vučić 2019, 163–164). Iako se prvi stećak veže za 12. vek i trebinjskog župana Grda, najintenzivniji period sahranjivanja pod stećcima, na osnovu saznanja kojima za sada raspoložemo, je period 14. i 15. veka (Bujak 2018, 51–55). Prema novijim uvidima, na osnovu radiokarbonskog datiranja grobova pod stećcima na Krešića greblju u Paoči u Bosni i Hercegovini, ima indikacija da se ukopavanje pod stećcima može produžiti i u 17. vek (*up.* Čuljak i Vučić 2023, 205). Do sada je konstatovano više od 72.000 ovih spomenika, od čega najviše u Bosni i Hercegovini (Bujak i Čaval 2024, 316). Stećci se mogu naći još i u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji (Bešlagić 1971, 1982). Na osnovu onog što do sada znamo, reč je o nadgrobnicima čija je pojava suštinski povezana sa razvojem srednjovekovne bosanske države (Kurtović 2015, 445), ali se preliva i na obodna i okolna područja poput mode. Iako su stećci srednjovekovni nadgrobni spomenici, postoje i nekropole bez stećaka na prostoru gde se stećci javljaju; a postoje i grobovi bez nadgrobnih obeležja u okviru nekropola stećaka (Alduk i Getaldić 2019).

Ovaj tip spomenika je u srednjem veku, na osnovu saznanja sa natpisa, nazivan kam, kami, kamen, bilig, hram, zlamen, kuća, greb/grob. Iz etnografskih saznanja, među lokalnim stanovništvom uobičajeno je imenovanje stećaka terminima mramorje, grčko, kaursko, tursko, svatovsko i divsko groblje (Lovrenović 2009, 55; Mihajlović 2018, 677; Bujak 2018). Narativi o njima sugerišu da su od kada etnografija kreće njima da se bavi percipirani kao spomenici divovskih ljudi iz drevne prošlosti (Grci), odnosno da postoji diskontinuitet u sećanju (Palavestra 2004, 135–170). Drugim rečima, iako postoji primećena praksa da se ljudi mole ili pale sveće na nekropolama stećaka, ovi mramorovi se doživljavaju kao spomenici koji se vezuju za *Drugog*¹. Detaljnim istraživanjem terminologije, Emina Zečević pokazuje da se termin stećak javlja u *Srpskom rječniku* Vuka Stefanovi-

¹ Usmena informacija o narativima prikupljenim tokom terenskih istraživanja Edite Vučić.

ća Karadžića još 1852. godine (Zečević 2001, 143–152; 2005, 21), a ne postoji u ranijem izdanju istog Rječnika. Termin stećak je prvi zabeležio Ivan Kukuljević Sakcinski godinu dana ranije, odnosno 1851. godine, u časopisu *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*. Ćiro Truhelka je afirmisao ovakvo imenovanje u *Glasniku Zemaljskog muzeja* krajem 19. veka, pa upotreba ovog termina i dalje izaziva polemike (Lovrenović 2009, 55; Bujak 2018, 43; Zečević 2020, 92–96). Već samo *imenovanje* stećaka određuje i polje proučavanja fenomena, kao i tafonomiju znanja (*sensu* Ellis 2006) koju istorijat proučavanja sa sobom nosi.

Najveći broj istraživača prati tipološku podelu² koju je uspostavio Šefik Bešlagić, po kome se stećci javljaju u šest tipoloških formi: od najjednostavnije ploče, preko sanduka (sa i bez postolja) i slemenjaka³ (sa i bez postolja), do stuba i krstače (Bešlagić 1982; Mihajlović 2018, 678). Od 72.000 oko 6.000 ili 9% njih ima ukrasne motive izvedene u plitkom reljefu ili ređe uklesane, a veoma mali broj ima uklesane epitafe, pisane ćirilničnim pismom, odnosno danas napuštenom bosanskom (epigrafskom) ćirilicom (Čaval 2021, 1). Iako natpisa ima malo u odnosu na ukupan broj spomenika, oni pomažu u boljoj kontekstualizaciji fenomena stećaka. Natpisi na spomenicima često (ali ne nužno) počinju eshatološkom formulom „ase leži“ (ovde leži...) i govore najčešće o pokojniku/pokojnicima (biografske detalje, rodbinu, okolnosti smrti), o onom ko je postavio bilig ili daju moralnu/religijsku poruku o smrtnosti (Lovrenović 2009, 91–128). Na primer, na stećku koji potiče sa lokaliteta Grebnice-Bunčići, Radmilovića Dubrava, kod Bileće u Bosni i Hercegovini, a koji se danas čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, piše: „Ase leži Vukša Dubčević. Bratie! Ja sam bio kako vi, vi ćete b...“. U ovom slučaju dijak (pisar)⁴ nije završio epitaf, a on bi bio okončan poznatom formulacijom *a vi ćete biti kako jesam ja* (Vego 1964,

² Već je krajem 19. veka Đorđe Stratimirović pokušao stećke podeliti u četiri kategorije, a svoj doprinos ovom pitanju dali su rani istraživači prošlosti poput Feliksa Kanica, Ćira Truhelke i Vejsila Ćurčića. Na primer, Dimitrije Sergejevski je uspostavio 1952. godine podelu na ležeće i stojeće stećke; a kao naredna važna tačka u tipologiziranju stećaka je korišćeno devet tipova stećaka koji su zastupljeni na nekropoli Radimlja kod Stoca, u okolini Olova i Širokog Brijega – do koje je došao Alojz Benac. Prema ovoj подели, ima devet tipova stećaka, izloženi sledećim redom: ploča, ploča sa podnožjem, sanduk, sanduk sa podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk sa podnožjem, sarkofag, sarkofag sa podnožjem i križ/krstača (Mićević-Đurić i Vučić 2023, 160).

³ Sleme ili sljeme je mesto gde se ravni krova seku kod dvoslivnih krovova građevina, pa je reč o spomenicima koji se karakterišu formom krova na gornjoj strani (Bešlagić 1982, 93–103).

⁴ Ljudi koji su klesali stećke nazivali su se u srednjem veku kovači, a postoje i specijalizovani pisari epitafa – dijaci. Dok neki natpisi odaju suptilnu pisarsku ruku, drugi pokazuju da su ih „sjekle“ nepismene zanatlije na osnovu predloška, o čemu svedoči nekoliko primera obrnuto postavljenih slova (Lovrenović 2009, 69–70).

22–23; Bujak 2018, 506) koja daje moćnu pouku o smrti i prolaznosti. Sa druge strane, na stećku Bogdana Hateljevića, na groblju Crkvina u selu Milavići, u Dabarskom polju, natpis kaže: „A se leži Bogdan Hateljević, Radiča vojvode sluga. U dobri čas rodih se u Dabru, u družini pravo čineći i umrih gospodinu virno služeći. A saj bileg sinovi moji postaviše“ (Vego 1964, 40–41). Natpis nam daje uvid u parametre identiteta koji su za srednjovekovnog čoveka u feudalnom sistemu važni, od feudalnih odnosa do vrednosnih uzusa. Jedan od najznačajnijih natpisa u pogledu svedočanstva o službi vlastelina kod različitih vladara potiče sa stećka Vignja Miloševića iz Kočerina kod Širokog Brijega, na kome se između ostalog kaže da je Viganj služio bana Stjepana II Kotromanića, kralja Tvrtka I, kralja Dabišu, kraljicu Jelenu Grubu i kralja Ostoju (Bujak 2018, 226). Epitafi nam govore i o tome ko se pobrinuo da se spomenik pripremi. Nekada to rade ljudi sebi za života, a nekada se o tome pobrine rodbina ili vlastela *useče* (odnosno pripremi) stećak svojim vazalima. Na lokalitetu Ledinac kod Gruda stoji natpis: „Da se zna kako bi u Marka Petrovića osam sinova od plemena Pojmilić, i usikoše kamen na oca Marka i na mater Divnu“ (Vego 1962, 14–15). Ovi referentni okviri treba da posluže kao podsetnik da savremena prisvajanja stećaka u ključu ovovremenih društvenih potreba, kao i ideološke upotrebe iz savremenog doba mogu da budu okarakterisane kao prezentizam, koji ostavlja malo prostora evidenciji iz prošlosti da se opire i da nas iznenadi. Kako je sugerisala Šan Džons (*Sian Jones*) u svojoj čuvenoj studiji *The archaeology of ethnicity: Constructing identity in the past and present* iz 1997. godine, arheolozi često implicitno, dok oblikuju kolektivne arheološke identitete u prošlosti, opravdavaju shvatanje identiteta kao fiksnih i homogenih, pa čak i političke i nacionalističke zloupotrebe – iako im to nije nužno bila namera. Umesto toga, svoju konstruktivističku perspektivu, kroz temu romanizacije, ona koristi da prikaže kako se kritičkom analizom, te shvatanjem etniciteta kao fluidne, situacione i kontekstualne kategorije, može izaći na kraj sa esencijalizacijom kolektivnih identiteta (Jones 1997; Babić 2010, 141–144).

Do sada su prepoznate nekropole različitih veličina u okviru kojih se nadgrobni-stećci javljaju: od sasvim malih grobalja do onih sa više stotina stećaka. Nekropole su mogle nastajati oko crkve, na praistorijskom tumulu, uz utvrđenje ili, pak, na nekoj starijoj strukturi od značaja (Bešlagić 1982; Vučić 2019, 163–164; Čaval 2021, 6). Zbog toga je važno naročitu pažnju obratiti na mesta na kojima groblja pod stećcima nastaju, uključujući i artificijelne zemljane humke poput lokaliteta Krešića greblje u Paoči, kao i na grobove u okviru ovih ili drugih nekropola koji su zatečeni bez nadgrobni spomenika (Vučić 2018, 320; Milosavljević 2021, 192–193; Čuljak i Vučić 2024, 124–125). Današnje stanje istraživanja ne nudi jasnu poveznicu stećaka sa nekom specifičnom grupom, pa su ovi spomenici ostali interpretativno otvoreni. Razlog za to leži i u njihovoj

dugoj tradiciji istraživanja, kao i postojanju debata na poljima istorije, istorije umetnosti i arheologije oko kulturne istorije stećaka, u okviru kojih su afirmisane različite aproprijacije ili mnogostruke interpretativne mogućnosti (Lovrenović 2009, 19–26; Kisić 2016, 114–139). Detaljan pregled istorijata istraživanja stećaka na prijemčiv i pregledan način dao je nedavno Edin Bujak, tako da obuhvati naša saznanja počevši od Benedikta Kuripešića, preko Miroslava Krleže, pa sve do posthumnih izdanja rukopisa Šefika Bešlagića i mramorja zapadne Srbije Emine Zečević (Bujak 2018, 20–37).

Proučavanje stećaka nosi brojne ideološke i interpretativne naslage, od kojih su neke zaboravljene, a druge i dalje utiču na polje proučavanja i mešaju se sa validnom evidencijom. Na primer, austrougarski proksimalni kolonijalizam, koji je započeo 1878. po okupaciji Bosne i Hercegovine (iako je formalno ostala u sastavu Turske do austrougarske aneksije 1908. godine), pored eksploatacije šuma i rudnih bogatstva, podrazumevao je i navodno civilizovanje i modernizovanje zazornog balkanskog Orijenta. Deo ovog programa, pod rukovodstvom Benjamina Kalaja, odnosio se i na stećke. Za austrougarski ideološko-nacionalni pristup u susednoj koloniji koji je trebalo da posluži konsolidaciji bosanske nacije, idealno rešenje je bilo povezivanje lokalnog stanovništva i stećaka sa bogumilima⁵, kao bosanskoj zasebnoj konfesiji. Međutim, već se u prvoj deceniji 20. veka od ovakvog pristupa nakratko odustalo (Palavestra 2014, 669–671), da bi ova stara ideja bila ponovo revitalizovana tokom ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 20. veka za potrebe jačanja slika o prošlosti u novom političkom kontekstu ove države (*up.* Lovrenović 2009; Kisić 2016).

Naime, o interpretativnom procesu bogumilizacije stećaka može se napisati zasebna studija, a ovde će biti date samo kratke crtice na tu temu. Najpre je značajnu ulogu u promovisanju ovakve veze odigrao Artur Evans, koji je putujući kroz Bosnu krajem 19. veka zabeležio ovakvo tumačenje. Daljoj razradi ove ideje doprinio je dao Janoš fon Ašbot (Janos von Asboth), da bi tome doprineo i Ćiro Truhelka, a poetski obradio i proširio čuveni Miroslav Krleža, kao i ugledna Marian Vencel. Kada se govori o vezi bogumila i stećaka, vredni istaći i dalekosežnu poetsku obradu ove ideje u zbirci pesama „Kameni spa-vač“ (1966) Mehmedalije Maka Dizdara (Dizdar 2024). Teza o bogumilskom karakteru stećaka zaprela se u ideju o bogumilskom poreklu bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka. Da bi raspleli ovo moćno klupko, Srećko Džaja i Dubravko Lovrenović su sugerisali da treba razdvojiti bogumilstvo i Crkvu bosansku⁶, koja je poznata iz izvora u 14. i 15. veku. Nakon dislokacije sedišta

⁵ U starijoj literaturi koristi se termin bogumili, dok je u novijoj češći bogumili.

⁶ Interesantno je da je čuveni Aleksandar Solovjev bio na krivom tragu kada je osnovano povezao Crkvu bosansku i bogumilstvo (Solovjev 1948, 83; 1949). O bogumilstvu na Balkanu je pisao i Dragoljub Dragoljović, koji se uglavnom fokusirao na ra-

bosanske biskupije u Đakovo u 13. veku, mesta koje je bilo pod ingerencijom svete krune ugarske, razvila se šizmatička, autokefalna Crkva bosanska sa svojim bosanskim krstjanima⁷ i svojom upravnom strukturom. Ovu crkvu je bosansko plemstvo prihvatilo kao adekvatnu alternativu i, kao takva, ona predstavlja važan deo konfesionalnog pluralizma srednjovekovnog doba, uz katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Crkva bosanska je imala značajnu ulogu u političkom životu, obavljajući poslove za feudalnu bosansku vladajuću klasu, dok su istovremeno hiže bosanskih krstjana bile mesta na koja su svraćali dubrovački trgovci i diplomate. Uprkos predrasudama, nema osnova da se misli da je Crkva bosanska odredila svojim navodnim asketizmom dvorsku kulturu bosanskog srednjovekovlja; a takođe se ne može reći da su stećci specifično i isključivo vezani za Crkvu bosansku, iako su se i njeni pripadnici ukopavali pod stećcima (Džaja i Lovrenović 2007, 3–14). Detaljnim demontiranjem bogumilske teze⁸ o stećcima pozabavio se Dubravko Lovrenović, da bi ukazao kako nacionalizovanje srednjovekovne prošlosti vodi starim putevima – a da su za nove uvide potrebni novi putokazi (Lovrenović 2009, 19–27).

Paralelno sa bošnjačko-bogumilskom apropiacijom prošlosti koje se vezuju za stećke, javile su se i konkurentske koje isključivo pripadnost stećaka vežu za Srbe, odnosno Hrvate. Suprotno tome, u socijalističkoj Jugoslaviji, Miroslav Krleža je stećke video kao *par excellence* jugoslovenske unitarne spomenike, koji pokazuju prkos, originalnost i nekonformizam pred licem smrti. Još od izložbe posvećene jugoslovenskoj srednjovekovnoj umetnosti u Parizu, za koju je Krleža pripremio predgovor, zadat je pravac kojim je monumentalna smelost stećaka opisana sa ponosom poput partizana u narodnooslobodilačkoj borbi koja zrači samosvojnošću na raskršću uticaja (*up.* Krleža 1966). Uz sve navedeno, od nacionalnih apropiacija do umetničkog nadahnuća, postoji i tzv. vlaška teorija o poreklu stećaka, koja se u svojoj neodređenosti može odnositi na različite stvari, koju su u periodu socijalističke Jugoslavije započeli u naučnoj literaturi Bogumil Hrabak i Marian Vencel, a koju je 1991. godine na primeru Cetinske krajine razradio Ante Milošević. Neosporno je da su se Vlasi/Vlasi pokopavali pod stećcima, o čemu svedoči ukrštanje podataka sa epitafa i istorijskih izvora, ali je teško pretpostaviti u kojoj meri (Wenzel 1965, 15; Milošević 1991, 7–9; Mužić 2009, 322–324; Bujak 2018, 82). Nema utemeljenja

zumevanje bogumilske političke ideologije, kao vida radikalnog otpora ili pasivizacije usled bede i političke nemoći (Dragojlović 1982, 158–159).

⁷ Krstjani nisu svi vernici Crkve bosanske, već najniži monasi/redovnici unutar ovog verskog sistema (*up.* Čosković 2005, 14; Dautović 2015). Sama Crkva bosanska može se tretirati kao redovnička organizacija i hijerarhijski uspostavljena ustanova koja je imala važnu ulogu u društvu, počevši od sredine 13. veka (Filipović 2019, 49).

⁸ Reč je o interpretaciji koja nastaje u 19. veku i koja ima brojne varijacije do današnjeg dana.

da je fenomen stećaka po sebi povezan sa vlasima/Vlasima ako su oni shvaćeni kao starosedelačka/autohtona populacija Balkana, što je ideja koja je postala dobar koren za raznovrsne etnonacionalizme u arheologiji. Ukratko, deluje da su stećci izrazito pogodni za ideološke projekcije, bez obzira sa kojih pozicija se ideje projektuju.

Sva navedena tumačenja su kritikovana, a upravo je pluralnost upisana u fenomen stećaka omogućila da budu uvršteni na listu svetske baštine pod zaštitom UNESCO-a od 2016. godine (Mihajlović 2018, 678). Neobično je da, arheološki posmatrano, ovi spomenici i sahranjivanje pod njima predstavlja gotovo *terra incognita*, uz izuzetke u novije vreme koji su uglavnom rezultat zaštitnih iskopavanja (Bunardžić 2017; Bujak 2018; Čuljak i Vučić 2024, 113–125). Dakle, o ljudima sahranjenim pod stećcima ne postoji dovoljno savremene arheološke evidencije, ako ih uporedimo sa studijama koje se bave samim nadgrobim spomenicima (Bujak i Čaval 2024, 314).

Cilj rada

Sudeći prema materijalnom izrazu i pisanim dokumentima, stećci su bili zajednički za različite društvene klase, etničke grupe i religijske zajednice, među kojima su ključne pravoslavlje, katoličanstvo, Crkva bosanska i kasnije islam.⁹ Takvi zaključci mogu proizaći iz impresivnog broja ovih nadgrobnika, koji malo verovatno mogu biti spomenici isključivo društvene elite (Vučić 2019, 71; Čaval 2021, 1, 6), ali i iz uvida da se pod stećcima sahranjuju ljudi poznati iz istorijskih izvora različitih životnih stilova, bilo da su u službi bosanske vlastele ili katunari¹⁰ čiji su životi poznati u bosanskoj srednjovekovnoj državi (Kurtović 2015, 448–452). Na osnovu analiza humanog osteološkog materijala sa lokaliteta Metaljica-Hadžići (Zukić and Bujak 2020), Potkriž-Divičani i Krešića greblje-Paoča (Čuljak i Vučić 2024, 131–135), može se govoriti o teškom životu pokojnika/pokojnica pod stećcima, što ide u prilog interpretaciji da se u ovom kontekstu ne ukopavaju samo privilegovani članovi zajednice. O sahranjivanju pod stećcima, odnosno o arheološkoj dimenziji ispod samog spomenika, ipak,

⁹ Sa padom bosanske države pod osmansku vlast, tradicija ukopavanja pod stećcima nije zamrla, a nastavila se i kroz ornamentiku i natpise koji su sa stećaka preneti na nišane (Bujak 2018, 78).

¹⁰ Katun je samoorganizovana socijalna struktura vlaha koja je imala socijalnu autonomiju unutar hrišćanskih feudalnih država Balkana, na čijem je čelu bio katunar/primićur ili knez. Vremenom su zimska staništa transhumantnih stočara postala njihova stalna naselja – sela, te su time vlasli postali „sesilni“, odnosno teritorijalizovani, tj. vezani za određenu teritoriju i mešani sa drugim stanovništvom (Hrabak 1981, 183; Luković 2015, 36).

imamo srazmerno malo podataka koji bi nam ukazali na eventualnu socijalnu stratifikaciju, odnosno socio-ekonomski položaj sahranjenih individua. Pod ovim se misli na intersekcionalnost koja bi se u budućnosti mogla proučavati imajući u vidu: socijalno-ekonomski položaj individua, ali i rodne uloge odnosno razumevanje pozicije žene (Filipović 2015, 9–12), te uzrasne specifičnosti (na primer, razumevanje sahranjivanja dece na nekropolama stećaka). Dodatno, istraživanja socijalnih aspekata identiteta mogu biti ojačana proučavanjem bioarheoloških karakteristika, poput individualne starosti, pola, visine, paleopatoloških pokazatelja (Jusić et al. 2022, 37–44; Zukić, Bujak i Vučić 2023, 36–44). Suprotno od istraživanja koja otvaraju put ka razumevanju višestrukih identiteta ljudi sahranjenih pod stećcima, ovde se osvrćem na prethodne ideje koje zaslužuju kritički osvrt.

Ovaj rad se bavi korpusom evidencije i idejama koji prethode novijim istraživanjima i koji se uzimaju kao opšta mesta, a predstavljaju specifičnu nišu spoja arheologije sa fizičkom antropologijom iz vremena socijalističke Jugoslavije. Ideja rada je da se prethodni uvidi i podrazumevana znanja preispitaju, da ne bi bili nekritički prenošeni u nove korpuse znanja. Savremena istraživanja u arheologiji uglavnom insistiraju na implementaciji prirodno-naučnih uvida, od bioarheologije do genetike, što može izuzetno doprineti istraživanjima; ali može biti i predmet zloupotrebe, ukoliko se transdisciplinarnoj razmeni ne pristupi kritički.

U fokusu je preispitivanje idejnog nasleđa i argumentacija koja leži u srcu povezivanja stećaka sa starosedelačkom grupom, a na osnovu rezultata fizičke antropologije iz osamdesetih godina 20. veka. Drugim rečima, cilj rada je evaluacija linije argumentacije da su ljudi sahranjeni pod stećcima Vlasi/vlasi koji se povezuju sa autohtonom komponentom kroz arheološku perspektivu, a čiji ključni metodološki temelj predstavlja domen medicinskog/biološkog znanja koje se uzima kao pouzdanije od drugih. Tek sa kritičkim propitivanjem postojećih interpretacija, tako da se razumeju „skele“ postavljene pri prethodnim tumačenjima (Chapman and Wylie 2016), možemo se nadati inovaciji pri istraživanju stećaka. U duhu Viktora Stočkovskog, najpre moramo očistiti svoje konceptualne temelje i pretresti „kutije za alat“ koje nam stoje na raspolaganju (Stoczkowski 2008, 346–359).

Povezivanje među naučnim oblastima, naročito prirodnim i društvenim, u poslednje vreme izaziva brojne rasprave. Naglašava se kritika uverenja da se prirodnonaučni podaci po pravilu razumeju kao pouzdaniji, te objektivni i nepitni (Nilsson Stutz 2018, 4; 2022; Ribeiro 2019, 116; 2022, 94; Ribeiro and Ion 2022, 26). Iako se arheološki omnivorizam može shvatiti sa velikom dozom epistemskog optimizma, međudisciplinarnim razmenama znanja u savremenom kontekstu se zamera nedostatak teorijskog promišljanja (Babić 2018, 116; 2024, 14). Kako se ova pitanja mogu promišljati u kontekstu savremenih istraživanja, tako se ona mogu odnositi i na istoriju arheologije. U ovom radu se postavlja

pitanje kako se odvila razmena znanja između oblasti fizičke antropologije i arheologije, a koja se tiče stećaka. Da li se pri prenosu znanja iz jedne oblasti u drugu ono posmatra i propituje ili se okamenjuje zato što dolazi iz oblasti čije metode nisu detaljno (bile) poznate većini arheologa?

Stećci u jugoslovenskoj kulturno-istorijskoj arheologiji

Bez obzira na izrečeno, ne može se reći da nekropole stećaka nisu bile arheološki istraživane, niti da su znanja o stećcima skromna. Dovoljno je pogledati poglavlje o izabranim primerima sa dosadašnjih arheoloških istraživanja u *Stećkopediji* Edina Bujaka, gde su pojedinačni i fragmentarni uvidi povezani u celinu koja može dati preglednu sliku (Bujak 2018, 255–283). Još od početaka istraživanja poznato je, zahvaljujući devetnaestovekovnim temeljima bosansko-hercegovačke arheologije, te još više zahvaljujući zamahu jugoslovenske arheologije nakon Drugog svetskog rata, kako ovi nadgrobni spomenici izgledaju: prostorna rasprostranjenost, klasifikacija/tipologija, natpisi i dekoracija. Naime, kako napominje Dubravko Lovrenović, zaista je zadivljujuće da je zahvaljujući oživljavanju istraživačkih zanimanja za stećke sa osnivanjem Zemaljskog muzeja, krajem 19. veka bio poznat popis za 59.500 spomenika, kao i karta njihovog rasprostiranja. Između dva svetska rata interesovanje za stećke slabi. U periodu socijalističke Jugoslavije, proučavanju stećaka pristupilo se sistematično. Odgovornost za preduzete radove su preuzeli Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Poduhvat je podrazumevao više faza, bio je institucionalno i finansijski poduprt, tako da su rezultati izmenili sliku koja je bila podložna stereotipnim predstavama i osporili tezu o stećcima kao bogumilskim grobovima (Lovrenović 2009, 24–25). Radilo se skoro dvadeset godina, tako da su istraživanja okončana 1969. godine, da bi rezultat bio otelovljen u publikaciji Šefika Bešlagića iz 1971. godine *Stećci – kataloško-topografski pregled*, knjizi koja je do danas veoma važan orijentir istraživačima. Uz ovu, pojavilo se još devet monografija u ediciji Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, kroz koje su detaljno obrađena pojedinačna područja na kojima su zastupljeni stećci (Bujak 2018, 44). Proučavanju stećaka u jugoslovenskoj arheologiji u periodu socijalističke Jugoslavije neizmerno su doprineli Marian Vencel (Marian Wenzel, 1932–2002) i njeno delo *Ukrasni motivi na stećcima* (Wenzel 1965), te Marko Vego čiji opus *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* u pogledu proučavanja srednjovekovnih epitafa na stećcima ostaje i dalje neprevaziđen katalog natpisa, prema obimu i kvalitetu (Vego 1962, 1964, 1970). Iako je Vencel bila britanska istoričarka umetnosti, rođena u SAD, njen doprinos za bosanskohercegovačko nasleđe, od dokumentovanja, do brige o zaštiti u ratu tokom devedesetih go-

dina 20. veka je toliki da je njen lik i delo usvojeno kao deo domaćeg diskursa. Nekropole stećaka su takođe pedantno evidentirane i u okviru *Arheološkog leksikona BiH*, koji predstavlja jedno od ključnih otelovljenja jugoslovenske kulturno-istorijske arheologije (Čović 1988), uz čuveno petoknjižje *Praistorije jugoslavenskih zemalja*. Ovim se sumarnim uvidom popis svih značajnih istraživača i njihovih dela ne iscrpljuje.

Iskopavanja koja detaljno govore o pogrebnoj praksi sahranjivanja ispod stećaka su donedavno bila minimalno zastupljena, a kada jesu onda su uglavnom bila obeležena kulturno-istorijskom perspektivom. Isto važi i za interpretaciju, koja iz navedenih razloga „prevaziđeno“ teži da veže na kulturno-istorijski način kulturu stećaka za jedan socijalni entitet. Suprotno tim nastojanjima, stećci ostavljaju neizbrisiv beleg o tome da nadilaze etničke i religijske pripadnosti (Rozić 2024, 9). Drugim rečima, kada arheološki podaci postoje u istoriji discipline, oni su paradigmatički vođeni na specifičan način tako da budu povezani sa jednom grupom, kako je to davno definisao Gordon Čajld.

„Mi pronalazimo određene tipove nalaza – keramiku, oruđe, nakit, grobove, oblike kuća – koji se stalno javljaju zajedno. Takav povezan kompleks osobina, koje se redovno javljaju zajedno nazvaćemo jednom kulturnom grupom ili samo jednom kulturom. Pretpostavimo da je takav kompleks materijalni izraz onog što se danas naziva narod. Samo kada su kompleksi u pitanju, ponovljeno i ekskluzivno pronalazeni sa skeletnim ostacima, koji se mogu pripisati specifičnom fizičkom tipu, termin narod možemo zameniti terminom rasa“ (Childe 1929, V–VI).

Kulturno-istorijski pristup pri proučavanju stećaka nominalno se bazirao na empirijskim podacima i posmatranju arheološke građe na uopštenom širem nivou tako da se ona može rasporediti u hronološko-tipološke okvire. Na bazi ove tradicije, većina proučavanja stećaka otpočinje kartiranjem fenomena, tipološkim određenjem ovih nadgrobničkih spomenika, te pokušajem organizacije motiva u određene grupe (Vučić 2019, 62–63). Neka od ponuđenih rešenja unutar jugoslovenske kulturno-istorijske arheologije za pripadnost stećaka jednoj grupi su: njihovo pripisivanje Crkvi bosanskoj ili, pak, srednjovekovnim Vlasima. Drugim rečima, kada su ovi spomenici tokom 20. veka interpretirani u ključu kulturno-istorijskih principa u arheologiji, tragalo se za jednom religijskom ili etničkom grupom koja bi bila suštinski u vezi sa ovom pogrebnom praksom, a ponekad se u tom ključu razmišlja i danas. Dok je povezivanje isključivo sa Crkvom bosanskom lako odbaciti na osnovu natpisa koji govore i o drugim konfesijama, pitanje Vlaha kao nosilaca ove materijalne kulture ostalo je u izvesnom smislu nerazrešeno, shvaćeno kao nedovoljno utemeljeno, iako moguće (Bešlić 1982, 520–526; Bujak 2018, 82–84).

To ne znači da konfesionalnost i etnicitet ne postoje, niti da bosanska država i okolna područja ne zadaju određene identitetske okvire kroz feudalne

odnose kada je reč o stećcima, već samo da stećci nisu materijalni odraz jedne grupe, odnosno oni daju uvid i o drugim izrazima identiteta, poput staleških, rodnih, uzrasnih. U raspravi o tome ko su ljudi koji se sahranjuju pod stećcima, stvar dodatno komplikuje višeznačnost termina Vlasi/vlasi, kao i konfuzija izazvana povezivanjem bogumilstva sa Crkvom bosanskom koja nije osnovana. Dodatno, pluralnost koja se povezuje sa stećcima, budući da se bosanska država odista nalazi između dve interesne sfere, teško je prihvatljiva sa stanovišta postjugoslovenskih nacionalističkih isključivosti koje se ponekad prelivaju i u naučna izučavanja stećaka. Pa ipak, istraživači u 21. veku vide fenomen stećaka kroz kompleksnije sagledavanje. Vredi istaći rad Dubravka Lovrenovića, koji je glasovito isticao da je reč o interkonfesionalnom nasleđu (Lovrenović 2009, 234–236), na čiji rad su se oslonili arheolozi koji stećke vide u ključu identitetske višestrukosti (Bujak 2018, 70–82; Vučić 2019, 61; Čaval 2021).

Ko su Vlasi/vlasi?

Pošto se u arheologiji pojavljuju tumačenja termina Vlasi kao etničke zajednice i/ili kao signum za pokretne stočare srednjeg veka, istraživanja se račvaju na dve strane u zavisnosti od toga koji se od ovih pristupa prihvati. Pitanjem Vlaha/vlaha istoričari se bave još od 17. veka, ali uprkos tome ono još nije rešeno. Ono što se može reći sigurno je da su srednjovekovna društva na njih gledala kao na „druge“ ili „strance“ u kontekstu etničkih grupa i država koje su dale ime tim društvenim strukturama (Luković 2015, 29–47; Isailović 2017, 25–36; Pijović 2018).

Najranije teorije donose ideju da su se brojni preostaci preslovenskih romanizovanih populacija Balkana podelili u dve grupe: one smeštene uz dalmatinsku obalu poznate kao Latini/Romani i ljude u zaleđu Balkana poznate kao vlasi, specijalizovane u stočarstvu. Prema ovom tumačenju, vremenom, ovi vlasi dolaze u dodir sa slovenskim stanovništvom, slaviziraju jezik i mešaju se sa slovenskim populacijama Balkana. Ovaj pojam se javlja na širokom području Istočne Evrope i Levanta, ali nije jasno da li se i na koji način ovi različiti Vlasi/vlasi mogu tumačiti kao ista grupa (Isailović 2017, 26–27). Prema shvatanju Marka Pijovića, različite grupe označene imenom Vlaha ne predstavljaju jedinstven identitet u srednjem veku, a postepeno označavanje ove grupe od strane drugih i oni sami preuzimaju za samoidentifikaciju. Kao jednu od važnih karakteristika ovih zajednica on vidi njihovu usmenu kulturu, koja – sem u retkim slučajevima vlaške elite – dominira u odnosu na retku pismenost kod pojedinaca (Pijović 2021, 25–42).

U pisanim srednjovekovnim izvorima počinju da budu vidljiviji od 14. veka pa do 16. veka, kao specijalizovani transhumantni stočari sa specijalnim sta-

tusom kada govorimo o porezima i administrativnoj autonomiji¹¹. Njihove zajednice bile su organizovane u grupe kuća – katune, na čijem čelu su bili katu-nari. Takođe su značajni za trgovinu i transport roba karavanima, ali i za učešće u ratovima. Dečanska hrisovulja svedoči o zabrani braka između Vlaha/vlaha i Srba. U vreme ranoosmanskog Balkana, vlasi su bili definisani kroz svoj socijalni status i poreze, ali nije reč o etničkoj odrednici. Srednjovekovne pravne norme bile su mahom inkorporirane u otomanske i svedoče više u prilog tome da vlahi treba videti kao ljude određenog životnog stila (pošto su poznate pojave postajanja vlahom bez obzira na poreklo i jezik), čija je grupa specifičnom socijalnom strukturom održavala socijalnu autonomiju unutar feudalnog sistema (Kovačević 1963, 121–139; Đurđev 1963, 143–167; Isailović 2017, 28–30; Luković 2015, 38–43). O tome da se vlaški status, kao vrsta uloge predviđene za poluprivilegovane grupe, mogao steći svedoči rečito primer hrvatskog stanovništva Poljica pod Osmanlijama. Uprkos poreklu stanovništva Poljica, koje pre ovog doba nije bilo vlaško, ni u socijalnom ni u etničkom smislu, osmanske vlasti su im dodelile status vlahi (Rimac 2022, 93, 98–103).

Postoje stećci sa natpisima koji se vezuju za pojedinačne osobe koje su poznate iz pisanih izvora kao označene terminom vlah. Esad Kurtović je u svojim istraživanjima nalazio vlahi Bobane, Plišćice, Predojeviće, Drobnjake i Vlahoviće paralelno u okviru epitafa na stećcima i u pisanim izvorima (Kurtović 2011, 647–693; Bujak 2018, 82; Kurtović 2020, 69–70). Vlasi se u okvirima srednjovekovne bosanske države nalaze pod ingerencijom bosanskog vladara, kako svedoči informacija iz 1382. godine, da bi kasnije bili dodeljeni krupnijim velikašima. Odnosno, nalaze se u feudalnom odnosu prema određenoj vlasteoskoj porodici. Tako su glavni seniori hercegovačkih vlahi Kosače, Pavlovići i Nikolići (Kovačević 1963; Kurtović 2011, 692–693). Iz svega navedenog sledi da se iz perspektive istorije vlasi pre vide kao socijalna grupa, transhumantni stočari sa katunskom društvenom strukturom, te da su verovatno neki vlasi sahranjeni pod stećcima (Kurtović 2020, 59–70). Prema shvatanju Bogumila Hrabaka, razlog za doseljavanje vlaških katuna u Hercegovinu iz istočnih delova Balkanskog poluostrva treba tražiti u dobrim mogućnostima za zimska staništa u Hercegovini kao i u procesu feudalizacije¹² koji u Hercegovini nije stajao na putu stočarima (Hrabak 1981, 182–186). Uzimajući broj spomenika u obzir, teško je poverovati da su stećci dominantno vezani za Vlahi/vlahi. Naravno, na

¹¹ Na primer, u srednjovekovnoj Srbiji sve poreske obaveze vlahi su bile manje od obaveza koje su dodeljivane meropsima ili sebrima. Zbog toga je postojala zabrana promene statusa udajom/ženidbom u vlahi, pošto bi time osoba postajala oslobođena feudalnog sistema i plaćanja poreza koji su veći (Luković 2015, 40).

¹² Prema Bogumilu Hrabaku, proces feudalizacije je bio mnogo snažniji na prostora vizantijske, srpske i bugarske države u poređenju sa Hercegovinom; te su okolnosti života u Hercegovini za transhumantne stočare bile povoljnije (Hrabak 1981, 185).

određenim područjima, poput platoa Morine u Bosni i Hercegovini, može se i na osnovu samo arheološke perspektive, uz integraciju drugih nauka i disciplina, zaključivati o vezi vlaha, transhumantnog stočarstva i pojedinačnih nekropola stećaka (Čaval et al. 2025).

Međutim, bez obzira na ova istorijska tumačenja, u starijoj arheološkoj literaturi postoji tumačenje o starosedecima (shvaćenim kao etnički Vlasi) sahranjenim pod stećcima koje se retko propituje. Cilj ovog rada je da preispita argumente po kojima tumačenje veze između stećaka i vlaha/Vlaha počiva na metodologiji fizičke antropologije kao sigurne kotve.

Jugoslovenska fizička antropologija, Vlasi/vlasi i dinarski tip

Uprkos tome što postoji tendencija u savremenim istorijskim istraživanjima da vlah/Vlahe tumači kao socijalnu kategoriju koja se povezuje sa transhumantnim stočarstvom, postoji temeljno nasleđe gde se termin shvata kao deo autohtonističkog narativa, a stećci se uzimaju kao materijalni dokaz ove ideje. Istorijat ove autohtonističke tendencije povezuje raznorodne autore, metode, oblasti istraživanja. Jedna od njih se odnosi na osteološke analize sa nekropola pod stećcima. Diskurs koji dobro reprezentuje razumevanje vlaha/Vlaha kao etničke kategorije unutar jugoslovenske arheologije, a pri njenom kraju, je shvaćanje koje iznosi Ante Milošević u čuvenoj knjizi *Stećci i Vlasi* iz 1991. godine. Naime, ovaj autor se oslanja sa jedne strane na Petra Skoka¹³ i njegov pogled na ovu populaciju (Skok 1971, 514–515), dok sa druge uporište traži u fizičko-antropološkim analizama Živka Mikića (Mikić 1985). Zaključuje sledeće:

„Nove značajne potvrde vlaške pripadnosti većine stećaka pružaju nedavno provedena antropološka proučavanja skeletnih ostataka pod samim stećcima, pri čemu je utvrđeno, da najveći dio ove populacije upućuje na čisti dinarski antropološki tip, što bi značilo da su pokojnici pod stećcima velikom većinom autohtonog (antropološki neslavenskog), tj. pretežno vlašskog porekla“ (Milošević 1991, 8).

Iako navodi da je u srednjem veku reč o populaciji koja ima karakteristike transhumantnih stočara (*up.* Naumović and Dražeta 2023), koja se bavila i trgovinom, te plaćeničkim vojnim pozivom, smatra da nije reč samo o socijalnom

¹³ Petar Skok je zajedno sa Milanom Budimirom zasnovao diskurs o Balkanu i balkanskim istočnicima iz tridesetih godina 20. veka, koji dobro oličava ideološke potrebe za balkanskim političkim jedinstvom, koji je baziran na konceptu balkanske sudbine, koja je bila uslovljena položajem, zemljištem i krvlju, iz koje se uprkos istorijskoj dinamici konstantno prepoznao kontinuitet, oličen u balkanskoj duši (Mihajlović 2013, 793).

statusu već i o etničkoj pripadnosti. Eksplicitno navodi da su to starosedeoici, neslovensko stanovništvo. Naučnu bazu za ovu tvrdnju daje pregledni rad Živka Mikića o antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima iz 1985. godine, sa starijom literaturom (Milošević 1991, 8–9).

U članku iz 1985. godine pod naslovom *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*, Živko Mikić najpre uspostavlja genealogiju sa prethodnim istraživačima osteološkog materijala pronađenog pod stećcima. Ukazuje na istraživanja Feliksa fon Lušana¹⁴ (1879) i B. Peričića (1896). Peričić je u svom članku iz 19. veka pod naslovom *Podatci za kranilogiju grobova pod stećcima*, koji je bio objavljen u *Starohrvatskoj prosvjeti*, opisao četiri lobanje sa dva grobišta iz Dalmacije (u Biskupiji i Mirlović Zagori). Na bazi kranimetrije, pored brahikranih, on je konstatovao dolihokrane i mezokrane individue. Međutim, interesantno je da Peričić navodi da opisano gradivo o lobanjama nije dovoljno da se može razgovarati „o njihovom plemenskom znamenovanju“ (Peričić 1896, 42).

Za razliku od intenzivnog istraživanja samih nadgrobnih spomenika u periodu od kraja 19. do kraja 20. veka, broj nekropola sa kojih je proučen osteološki materijal pronađen ispod stećaka u vreme kada Mikić piše je znatno manji. Ilustracije radi, u Jugoslaviji je bilo poznato 2.988 grobalja pod stećcima, a arheološka iskopavanja koja su dala rezultate za pokušaj fizičko-antropološke analize u periodu od 1945. do 1985. se odnose na devet nekropola. Kada to uzmemo u obzir, čini se da dugujemo veliku zahvalnost Živku Mikiću što posedujemo bilo kakve podatke o humanom osteološkom materijalu koji se vezuje za stećke u periodu socijalističke Jugoslavije, pošto su oni izuzetno retki.

Ipak, treba razumeti kontekst razvoja fizičke antropologije u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i na šta se ona naslonila. Nakon Drugog svetskog rata, koncept dinarske rase prenet je implicitno u posleratnu nauku (Carruthers et al. 2021, 4). U toj kameleonskoj transformaciji, pojam „dinarskog čoveka“ izgubio je svoj eksplicitno rasni aspekt, iako je nastavio da označava spoj društvenog identiteta i bioloških osobina koje povezuju praistorijske paleobalkanske narode sa savremenim Jugoslovenima (Yeomans 2007, 116–117). Fizička antropologija je, u periodu posle Drugog svetskog rata, formalno svedena na antropometriju i imala je, između ostalog, zadatak da stvori norme za proizvodnju dobara u tadašnjem jugoslovenskom društvu, prikupljanjem građe za izradu normativa i

¹⁴ Prema proučavanjima Dejana Zadra, upravo je ovaj antropolog prvi naučni istraživač srednjovekovnih nekropola i stećaka u Bosni i Hercegovini (Zadro 2014, 18–19). Ipak, mora biti skrenuta pažnja na donekle neobičan intelektualni put Feliksa fon Lušana (1854–1924) na polju antropologije nemačkog govornog područja na prelazu iz 19. u 20. vek. Tokom 1880-ih on je osporavao rasne teorije i rasne hijerarhije. U godinama ranog 20. veka, Lušanove ideje postaju snažnije obojene zalaganjem za eugeniku i socijalni darvinizam (Smith 2002, 23).

veličina za potrebe vojske, zdravstva, školstva, sporta (Mikić 1998, 263–269). Neposredno nakon rata, kao deo ideološke instrumentalizacije ranosrednjovekovne arheologije, prema istraživanju Mitje Guština, uz upotrebu skeletnih i materijalnih dokaza, u Jugoslaviji se razvila praksa fizičke antropologije koja je služila i kao ideološka potpora tvrdnjama o prisustvu ranih Slovena na prostoru Jugoslavije, naročito u Ptuj (Guštin 2019, 20–24).

Najznačajniji istraživač ovog poratnog doba je bio Franjo Ivaniček, čija je karijera bila kratka i bez značajnijeg traga, ali ilustrativna za kontekstualizaciju fizičke antropologije u Jugoslaviji neposredno pre, tokom i nakon Drugog svetskog rata (Rajić-Šikanjić 2005, 764). Ivaniček je obavio analize skeletne serije od 299 ljudskih skeleta sa ptujske nekropole u okviru rada koji je objavljen 1951. godine. Istraživanja na ptujskoj nekropoli su počela već 1946. godine, pri čemu je arheološke radove vodio Josip Korošec, a antropološke Ivaniček. Uz ovo je 1949. godine objavio *Istraživanja nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu*, na osnovu rukovođenja istraživanjima Bijelo Brdo-Bajer tokom 1947. i 1948. godine. Na osnovu poziva Srpske akademije nauka u Beogradu, Ivaniček je 1949. sproveo istraživanje sa svojim timom na lokalitetu Hinga kod Subotice, međutim, antropološka studija nikada nije objavljena (Solter 2021, 567–580). Ono što poziciju ovog antropologa čini zanimljivom je što je pripadao grupi naučnika sa prostora Jugoistočne Evrope koji su se školovali na nemačkom govornom području (poput Nika Županića, Branimira Maleša, Vladimira Dvornikovića, Bože Škerlja), gde se kroz polje naučnog istraživanja uvodila eugenika, biološke nejednakosti među ljudima i rasne ideje (Milosavljević 2012, 689–692; 2017, 25–32). Tokom rata, tačnije od 1942. do 1944. godine, ovaj ustaški poručnik je na Institutu cara Vilhelma za antropologiju, nauku o ljudskom nasleđivanju i eugeniku u Berlinu vršio istraživanja na ljudima kojima je pravo da odlučuju o sopstvenom telu bilo delimično ili u potpunosti oduzeto (logorašima), pod mentorstvom Eugena Fišera (Eugen Fisher). Nakon Drugog svetskog rata, Ivaniček je vodio sistematska iskopavanja ranosrednjovekovnih grobalja, da bi opovrgao tzv. nemačke i mađarske argumente o naseljavanju Nemaca i Avara, odnosno pokazao vezu između staroslovenske i savremene populacije za potrebe etnogenetskog tumačenja. U vreme rata, njegov interpretativni okvir je podrazumevao razlikovanje rasnih razlika između „dominantne dinarske rase“ (što su Hrvati i muslimani kao tipični Arijevci) i navodne „nomadske prednjoazijske rase Srba-Vlaha, Jevreja i Roma“. Objavljujući radove u ustaškom glasilu *Spremnost*, Ivaniček je propagirao ideološki diskurs Nezavisne države Hrvatske, ali i dodao još jedan sloj u razumevanju veoma fluidnog termina Vlasi/vlasi u duhu rasne nauke. On se tu naslonio na starija tumačenja Ante Starčevića, Ćire Truhelke, Ive Pilara i drugih koji su, koristeći navodno antropološke argumente o svetlijem i tamnijem tipu ljudi, grupisali populacije na Balkanu (Bartulin 2014; Solter 2021, 567–580).

U Jugoslaviji je razvijena fizička antropologija koja je skeletne ostatke proučavala kroz tipologiju osteološkog materijala, uglavnom izostavljajući bilo kakvu teorijsku povezanost sa evolucionom ili biološkom naukom (Carruthers et al. 2021, 4), iako su malobrojni istraživači povremeno objavljivali radove u međunarodnim stručnim časopisima ili dobijali na vidljivosti kroz članstvo u međunarodnim antropološkim društvima. U takvim okolnostima, ipak su se prenosile zastarele ideje bez njihovog preispitivanja – od kojih je glavna upravo koncept dinarske rase, koju nalazimo i kao interpretativni ključ za mnoge arheološke situacije. Dodatno, u zavisnosti od pozicije autora i ideološkog konteksta, dinarski (rasni/antropološki) tip zatekao je arheološku nauku nakon Drugog svetskog rata sa mnogostrukim slojevima značenja. U zavisnosti od političkih prilika, dinarski tip je označavao Arijevce koji predstavljaju ili idealnu rasnu mešavinu, odnosno Jugoslovene, ili čistu rasu koja se veže za određeni etnicitet unutar južnoslovenskog prostora (Carruthers 2021, 4; Milosavljević 2017, 23–40). Za Oliveru Milosavljević, pojam rase je u tridesetim godinama 20. veka u domaćoj sredini podrazumevao različite fenomene, ali se uglavnom odnosio na krvno nasleđe i političku motivaciju za pozicioniranje nacije u zamišljenoj budućoj evropskoj konstelaciji političkih snaga. Zbog toga je postojala potreba da se sopstvena dinarska rasa okarakteriše kao rasno jezgro Jugoslovena. Uglavnom su neslaganja sa nemačkim rasnim teorijama proizilazila iz neslaganja oko glorifikacije nordijske rase, koja je smatrana etalomom arijevstva. U nekim interpretacijama, prihvatani su kriterijumi kako se hijerarhija grupa uspostavlja pa se nastojalo da dinarska rasa bude odmah iza nordijske. U leksikonu *Sveznanje* iz 1937. godine pripadnici dinarske rase se karakterišu visokim rastom, kratkom lobanjom (brahikefalija), specifičnim karakteristikama lica, bledomrkom bojom kože, tamnom bojom očiju i kose. Dinarska rasa, u interpretaciji ljudi koji su zagovarali ovu ideju tridesetih godina 20. veka, telesna pomanjkanja u odnosu na arijevstvo nadomešćivala je duhovnim i psihološkim karakteristikama (Milosavljević 2010, 47–83).

Prema shvatanju Živka Mikića, fizička antropologija se nije razvijala nakon Drugog svetskog rata u punom zamahu zato što je „navodno najvećim delom dovela do rasističkih teorija u nacističkoj Nemačkoj“ (Mikić 1998, 267). Uz ovo, on navodi da je drugi razlog „ignorantski odnos prema prošlosti, odnosno istoriji – posebno srpskoj, kao stav marksističke ideologije“ (Mikić 1998, 267). Da se Mikić nedovoljno kritički odnosi prema nasleđu rasne antropologije, govori i činjenica da među utemeljivače antropologije na koje se oslanja ubraja, među drugima, Nika Županića i Vladimira Dvornikovića, verovatno zato što su bili projugoslovenski orijentisani (Milosavljević 2012, 2013; Palavestra i Milosavljević 2015). Antropološko društvo Jugoslavije je osnovano 1959. godine, a fizička antropologija je promovisana kroz *Glasnik antropološkog društva Jugoslavije* (Vlahović 1974, 3–4). Prema Mikićevom shvatanju, glavni ton u

jugoslovenskoj antropologiji je davala slovenačka sredina, a Božo Škerlj je bio ključna ličnost jugoslovenske antropologije (Vlahović 1962, 123–133; Mikić 1998, 267). Mikić je polagao velike nade u interdisciplinarnu saradnju arheologije i antropologije, a kao jedan od važnih rezultata razvoja fizičke antropologije u Srbiji navodi i razumevanje postanka i razvoja dinarskog antropološkog tipa kao supstratnog u recentnoj populaciji, koji tumači kao posledicu autohtonog razvoja. Kao naročitu karakteristiku dinarskog tipa, on pridodaje jednu antropometrijsku karakteristiku, tj. brahikrani tip lobanje (Mikić 1994, 45, 50–51).

U drugoj polovini 20. veka u socijalističkoj Jugoslaviji, malo jugoslovenskih stručnjaka se bavilo fizičkom antropologijom u smislu kako je ona bila shvaćena u međunarodnom kontekstu, što treba razumeti najpre kao posledicu društvenog konteksta. To su bili Božo Škerlj (1908–1961), Živko Mikić (1946–2016) i Srboljub Živanović (1933–). Među njima, jedino Živku Mikiću možemo da zahvalimo za fizičko-antropološka istraživanja skeleta pod stećcima, počevši od kraja sedamdestih godina 20. veka. Živko Mikić je diplomirao 1970. godine, magistrirao 1974, a doktorirao 1979. na Filozofskom fakultetu u Beogradu sa temom *Antropološki problemi praistorijskih populacija centralnog Balkana od ranog neolita do kraja latenske epohe*. Dalje usavršavanje u oblasti fizičke antropologije je nastavio u Kelnu (1970/71) i Majncu (1974, 1976 i 1978), u ukupnom trajanju od godinu dana. Zahvaljujući Humboltovoj stipendiji je u periodu od 1980. do 1982. boravio u Majncu, gde je odbranio doktorsku disertaciju *Beitrag zur Anthropologie spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens*. Dok su odbranjene teme ranije uglavnom za sadržaj imale praistorijski period, hronološki okvir doktorske disertacije odbranjene u Majncu 1982. tiče se fizičke antropologije kasnosrednjovekovnih populacija. Živko Mikić je započeo svoju karijeru u Sarajevu, gde je od 1972. godine radio u Centru za balkanološka ispitivanja, kao stručni a kasnije i naučni saradnik – fizički antropolog (Petković 1995, 43; Mihaljčić 1998, 457–458). Od 1985. godine prelazi na Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju, gde je radio do 2011. godine.¹⁵

Dakle, sve do pre par decenija, prostor bivše Jugoslavije je delio problem nedostatka dovoljnog broja obrazovanih kadrova iz domaćih sredina na polju fizičke antropologije, pa su skeletni ostaci ili ostajali bez analiza ili su ih obrađivali stručnjaci iz stranih institucija. O ovome rečito svedoči primer arheoloških istraživanja srednjovekovnog groblja pod stećcima Mistihalj kod Bileće, koja su obavljena 1967. i 1968. godine u okviru zajedničkog poduhvata Univerziteta Stanford i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, kojim je niz lokaliteta arheološki istraživani pre nego što će biti potopljeni veštačkim Bilećkim jezerom. Tokom ovog istraživanja, konstatovano je 178 stećaka, a na nekropoli

¹⁵ Za usmenu informaciju srdačno se zahvaljujem Iliji Mikiću.

su iskopane 222 grobne celine, sa 306 individua. Osteološki materijal je nakon iskopavanja odnesen u Sjedinjene Američke Države radi obrade, a danas se čuva u Pibodi muzeju arheologije i etnologije Univerziteta Harvard (Bujak 2018, 273–274). Glorija Jedinak (Gloria Y'Edynak) je u okviru svoje doktorske disertacije iz 1974. godine *Demographic Change and Population Continuity in Central Yugoslavia from Prehistoric to Medieval Times* obradila neke od podataka sa nekropole Mistihalj (Mikić 1985, 60). Neobičnom putanjom Tatjana Ivanovna Alekseva je 2003. godine objavila naučnu monografiju pri Naučno-istraživačkom institutu i Muzeju antropologije Moskovskog državnog univerziteta na bazi ovog skeletnog materijala, pod nazivom *Vlasi. Antropološko-ekološko istraživanje (prema materijalu iz srednjovekovne nekropole Mistihalj)*, na ruskom jeziku.¹⁶ U okviru master teze, odbranjene na Univerzitetu Centralna Florida, Zorina Manoni se bavila osteoartritisom na osnovu bioarheoloških ostataka iz Mistihalja (područje Bileće), fokusirajući se na to da je reč o populaciji poljoprivrednog i stočarskog stila života (Manoni 2018). Sva ova novija istraživanja na antropološkom materijalu nastaju u duhu inovativne metodologije ali uz prateću dokumentaciju, zadržavaju ideju da se kolekcija osteoloških ostataka veže za Vlahe, što je verovatno odjek aktuelnih upitanosti i promišljanja iz vremena 1967–68. godine kada je arheološke radove u dolini reke Trebišnjice sproveda Jugoslovensko-američka ekspedicija pod rukovodstvom Vejna Vučinića (Wayne Vucinich), koja je dobro poznavala kako arheološku tako i istorijsku sliku o vlaškim katunima bilećkog kraja (Vucinich 1977, 134–135, 137).

Upravo u ovakvim okolnostima retkih domaćih istraživača koji su se bavili skeletnim ostacima ljudi sahranjenih pod stećcima, rad Živka Mikića koji je specijalizaciju stekao na osteološkom materijalu sa nekropola pod stećcima predstavlja i dalje važan temelj za istraživanja. U tom svetlu aktuelnosti ili problema koje njegovi radovi donose, preispituju se i tumačenja o tome ko je sahranjen ispod stećaka.

Tumačenje skeletnih ostataka pod stećcima u socijalističkoj Jugoslaviji

Živko Mikić je ključni i jedini domaći istraživač koji je proučavao osteološke ostatke skeleta u grobovima ispod stećaka u socijalističkoj Jugoslaviji. Uglavnom se bavio opštijom populacionom slikom, baziranom na jednoj ili većem broju nekropola, ali je radio i fizičko-antropološke analize pojedinaca poput srednjovekovnog vlastelina Vignja Miloševića (Mikić 1986, 85–86). Prvi objavljeni rad Živka Mikića o skeletnim ostacima pronađenim u grobovima pod

¹⁶ <https://unis.shpl.ru/Pages/Search/BookInfo.aspx?Id=303556>

stećcima je *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora – Stećci kod Mostara* iz 1978. godine (Mikić 1978), nakon čega je usledio koautorski rad o patološkim promenama na antropološkoj seriji sa lokaliteta Raška Gora (Lovrinčević i Mikić 1979, 415–417), gde se od ranih dana vidi jasna tendencija da se interdisciplinarnom saradnjom iz analiza osteološkog materijala izvuče što veći broj podataka.

Nekropola Raška Gora se nalazi severno od Mostara, uz desnu obalu Nere-tve. Tokom dvomesečnih iskopavanja 1977. godine iskopano je 109 grobova, od kojih je antropološkom analizom obuhvaćeno 108. Metodologija rada je podrazumevala utvrđivanje stepena očuvanosti kroz pet kategorija, zatim utvrđivanje pola na osnovu 21 morfološkog elementa na lobanji i skeletu. Individualna starost je određivana prema različitim skeletnim karakteristikama, u zavisnosti od konteksta, a sva antropometrija je preuzeta prema okvirima uspostavljenim u knjizi *Lehrbuch der anthropologie* iz 1957. godine od strane Rudolfa Martina (Rudolf Martin) i Karla Zalera (Karl Saller). Prema okvirima koje je uspostavio R. Martin izabrani su najrepresentativniji pokazatelji za procenu individualne starosti. Uzimane su lobanjske i skeletne antropološke mere, kao i kranioskopsko-morfološki opisi lobanja i skeleta, uz obradu patoloških pokazatelja i drugih bitnih zapažanja (Mikić 1979, 223–226). Na bazi uzetih merenja data je interpretacija koja se tiče „tipološke strukture stanovništva“:

„Jedan od najbitnijih antropoloških pokazatelja – dužinsko-širinski indeks lobanje, pokazuje da populaciju sa nekropole Raška Gora – Stećci moramo svrstati unutar kruga brahikranog (kratkoglavog) stanovništva. Morfološki elementi, na prvom mestu izražena planokcipitalija, ovu populaciju opredeljuju u dinarski antropološki tip, a odvajaju je od alpskog tipa i ostataka Glochenbecher populacije (tzv. tauridova rasa) – brahikranih tipova ali bez planokcipitalije, koje, takođe, karakteriše visoka i kratka lobanja, ali zaobljene forme“ (Mikić 1978, 237).

Mikić zaključuje da se dinaridi sa Raške Gore razlikuju od recentne dinarske populacije po svojoj gruboj morfologiji lica, velikoj širini između uglova mandibule i sa isturenim uglom brade. Uz uvažavanje za ograničenost usled slabog stepena istraženosti pri publikovanju Raške Gore, donet je zaključak da ovu seriju skeleta „karakteriše dinarski antropološki tip **bez ikakvih drugih primesa**“ (Mikić 1978, 239). Vrlo jasno trasira istorijat istraživanja na koji se oslanja. Ukazuje da istraživanje dinarda počinje sa knjigom Žozefa Denikera (Joseph Deniker, 1852–1918) *Les races de l'Europe* iz 1900. godine. Denikerov pristup je podrazumevao determinisanje rasa na osnovu lobanjskih mera, odnosno kefalnog indeksa (čime se izražavao odnos između dužine i obima lobanje), što je prvo osmislio švedski antropolog Anders Recijus. Na osnovu kranijalnog indeksa bilo je moguće, iz ove perspektive, podeliti lobanje na dugoglave i kratkoglave, odnosno dolikokefalne i brahikefalne (Bartulin 2012,

189). Dolikokefalnim lobanjama pripisivana je lepota i superiornost, za razliku od brahikefalnih (Mos 2005, 50; Mihajlović 2011, 632). Kako je to već isticano, ovi parametri rezultat su uspostavljanja ideje o rasi u čijoj je genezi estetski aspekt imao veoma važno mesto, uz oslonac na drevnu Heladu, kao izvorište i opšte merilo, odnosno diskurs koji je ustrojen još od vremena Johana Joakima Vinkelmana (Mihajlović 2011, 625). Još 1912. godine je Franc Boas u Americi načinio revoluciju na polju antropologije kritikujući antropometriju, kako zbog promenljivosti životne sredine koja utiče na telesne karakteristike, tako i zbog razlike koja se uspostavlja na osnovu (rasnih antropoloških) tipova baziranih na merenju tela i karakteristika jezika i kulture. Naime, Boas je u studiji kojom je uradio antropometrijska merenja imigranata u Sjedinjene Američke Države pokazao kako su se čak u samo jednoj generaciji antropometrijske mere glave promenile u uslovima drugačije sredine. Time je obesmislio antropometrijske mere kao pokazatelje navodno permanentnih transgeneracijskih karakteristika grupe, naročito ako je ona shvaćena kao rasa (Boas 1912, 530-562; Stocking 1968).

Od domaćih istraživača, Živko Mikić ukazuje na Jovana Cvijića i Nika Županića, za koje smatra da sa sličnih antropogeografskih pozicija posmatraju balkansko stanovništvo. Između ova dva autora ipak ima razlika, među kojima treba istaći da je Cvijić pre svega bio antropogeograf, a Županić fizički antropolog. Navodi brojne reference Branimira Maleša i Boža Škerlja iz tridesetih godina 20. veka kada oni pišu o dinarskoj rasi, na osnovu tada savremene populacije. Oslanja se i na strane autore poput Karltona Kuna (Carleton Stevens Coon, 1904–1981) i delo *Races of Europe* (1939), Petera Boeva (Peter Boev) i njegovu knjigu *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung* (1972), te donosi razlike u njihovim stavovima. Pa ipak, najviše svoje zaključke bazira na raspravi Etjena Pata (Etienne Patte, 1891–1987) pod naslovom *Les dinariques: leur origine – introduction à l'étude critique des races* (1953), sa kojim se slaže da su dinaridi samo jedan od brahikefalnih tipova, ali se ne slaže da treba izjednačiti ova dva fenomena, pošto postoji nekoliko jezgara brahikranizacije. Zanimljivo je da u ovom navođenju istorijata istraživanja nema kritičkog osvrt na raznolike autore poput Etjena Pata, koji se kritički odnosio prema rasno-antropološkim tipovima kao rigidnim, u odnosu na Karltona Kuna koji je već tokom života ostrakizovan iz antropološkog kanona zbog reputacije da je prevaziđeni rasijalistički antropolog, čije je delo i dan-danas atraktivno za bele suprematiste (Sachs Collopy 2015, 256).

Po Mikićevom mišljenju iz 1978. godine, antropološka serija sa Raške Gore daje osnov za dalja istraživanja i predstavlja uvid koliko je problematika dinarskog antropološkog tipa široka i kompleksna tema (Mikić 1978, 239–240). U zaključnoj interpretaciji, konstatovana je brahikranizacija stanovništva. Gracilnost je prisutna u pojedinačnim slučajevima, a robusticitet je izražen kao

dominantna tendencija. Prema antropološkim pokazateljima, sve individue sa ove nekropole su izraziti predstavnici dinarskog antropološkog tipa, tako da je homogenost cele serije potpuna, što navodi na zaključak da je populacija živela u relativno izolovanim okolnostima (Mikić 1978, 274–275).

Na ovoj interpretativnoj tački, u antropološkim radovima se sreće pojam dinarski tip, kao stari konceptualni alat koji sa sobom nosi idejne terete a koji vuče svoje korene, između ostalih, i do rasnog antropologa projugoslovenske orijentacije Nika Županića i rasijaliste Branimira Maleša, koji se bavio antropometrijom i eugenikom. Županić je naročito insistirao na ideji brahikefalizacije, koja se u njegovom delu javila pod uticajem aktualizacije Mendelovih zakona nasleđivanja u antropologiji nemačkog govornog područja početkom 20. veka. Kako je bio projugoslovenski orijentisan i težio da Jugoslovene prikaže kao Arijevce, u svom delu *Etnogeneza Jugoslovena* iz 1920. godine brahikefalne nepoželjne karakteristike je tumačio kao dominantne, odnosno kao krvnu struju brahikefalije ilirskih starosedelaca kod Jugoslovena novog doba (Novaković 2009; Milosavljević 2012, 2013). Branimir Maleš se u oblasti antropologije specijalizovao u Rimu, u fašističkoj Italiji tokom dvadesetih i tridesetih godina 20. veka. Pisao je otvoreno rasističke tekstove za desničarske listove poput časopisa *Ideje, Otadžbina, Studentske novine*. Posle Drugog svetskog rata je emigrirao u Argentinu. Branimir Maleš je nastojao da poistoveti dinarsku rasu sa Srbima i Jugoslovenima, ističući njenu superiornost, te potrebu da ovu rasu približi Arijevcima i time poboljša njen položaj u rasnoj hijerarhiji Evrope. Stav da su merljive činjenice neutralne, makar nastale pod pritiskom fašističke ideologije ili kolaboracionističkih praksi, nije mogao biti održiv ni u drugoj polovini 20. veka nakon iskustva Drugog svetskog rata, a naročito ne bi smeo da ostane neokrnjen danas kao deo konceptualne genealogije (Malović 2008, 85–91). Istini za volju, Živko Mikić citira i Božu Škerlja koji se posle Drugog svetskog rata kritički osvrtao na rasizam u antropologiji, govoreći da antropolog ne može ćutke da prođe pored pitanja rase, a da je u suprotnosti sa rasizmom dijalektički materijalizam (Škerlj 1960, 48–55).

Ključna antropološka karakteristika kao deo dužeg antropogenetskog i etnogenetskog procesa je, prema Živku Mikiću, proces brahikranizacije koji se primećuje kod skeletnih ostataka individua sahranjenih pod stećcima. Tumačenje brahikranizacije prema Petru Vlahoviću podrazumeva pojačavanje paleobalkanskih karakteristika u mešovini stanovništva, koje dolazi do izražaja kako vreme prolazi.

„Razlike [verovatno Razlozi] za promenu Južnih Slovena u antropološkom izgledu mogu se tražiti u prilagođavanju prirodno-geografskoj sredini i slovenizaciji starobalkanskog stanovništva pri čemu je brahikefalizacija i tamnopotost sve više dolazila do izražaja i tako postajala dominantnija karakteristika“ (Vlahović 2001, 6).

Pre Petra Vlahovića, ovu ideju u duhu rasne antropologije i prema tzv. zakonima mendelovanja osmislio je Niko Županić, imajući u vidu potrebu da zatečene antropometrijske karakteristike osmisli sa ciljem političke upotrebe, kako je prethodno napomenuto. Brahikefalija je implicitno umesto nearijevstva, odnosno nečeg negativno konotiranog, postala pokazatelj starosedelaštva, autohtonosti, što je implicitno pozitivno konotirano. Međutim, u najranijim radovima Živka Mikića o povezivanju brahikefalizacije sa starosedelačkim stanovništvom se ne eksplicira. Takav je slučaj sa tekstovima *Dinaridima nekropole Pavlovac kod Sarajeva* (Mikić 1982) i *Antropološki prikaz srednjovekovnih stanovnika Ričice kod Imotskog sahranjenih u nekropolama na Pratrovoj glavici i na Parlovima, Split* (Mikić 1983).

Kulminaciju sinteze o osteološkim ostacima pod stećcima predstavlja, pak, članak iz 1985. godine pod naslovom *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima Jugoslavije*, kada se doneti zaključci iznose na osnovu većeg korpusa humanog osteološkog materijala i sa većom sigurnošću u pogledu interpretativnih iskoraka. Naime, u ovom radu Živko Mikić ukazuje da se veliki broj autora bavio stećcima i da pitanje pripadnosti stećaka jednom etničkom ili religioznom krugu nije razjašnjeno. Natpisi u meri u kojoj su zastupljeni na stećcima, govore po njegovom mišljenju o hrišćanima, a očekuje se od antropologije, kako misli ovaj autor, da pruži pouzdaniji odgovor na odnos stećaka i vlašskog stanovništva.

Odgovori na ova pitanja su dati na osnovu istraživanja na devet nekropola pod stećcima, od kojih su neke i antropološki analizirane. Reč je o lokalitetima Raška Gora kod Mostara, Pavlovac kod Sarajeva, Pratrova glavica i Parlovi kod Imotskog, Desivoje kod Gacka, Kraljičin nasip u Buškom blatu, Bilo polje – Mašeta; dok sa lokaliteta Grborezi-Mramorje antropološki materijal nije očuvan, a sa lokaliteta Mistihalj antropološki materijal nije bio dostupan jugoslovenskim autorima za istraživanje (Mikić 1985, 56–60). Poredeći populaciju sahranjenu pod stećcima sa „slovenskim“ nekropolama poput lokaliteta Vinča-Belo brdo i Čipuljić-Bugojno, kao i sa srednjovekovnim stanovništvom susjednih država, dolazi do zaključka da se ove populacije razlikuju po brahikefaliji (Mikić 1985, 66).

„...Skeleti iz nekropola sa stećcima uzimaju jedno sasvim usko polje, najverovatnije zbog brahikranizacije, a što bi značilo da su **autohtonog (antropološki neslovenskog), tj. pretežno vlašskog porekla**” (Mikić 1985, 67).

...Na sadašnjem stepenu antropološke istraženosti smelo bi se tvrditi da se populacione grupe identifikovane na skeletnom materijalu iz nekropola sa stećcima ne samo uklapaju, pre svega u **proces brahikranizacije**, nego da ulaze u sastav njegovog jezgra, s obzirom na geografsku rasprostranjenost nekropola i njihovu hronološku pripadnost (Mikić 1985, 67).

Drugim rečima, po prvi put se u radu iz 1985. teza o brahikranizaciji razvija dalje da ona zapravo označava određeni socijalni identitet, odn. autohtono,

neslovensko, vlaško stanovništvo. Pominjanje Vlaha, koji su ovom prilikom shvaćeni kao paleobalkanski sirivali, u kontekstu rasne antropologije i njenog implicitnog nasleđa navodi na potrebu da se ukaže da ovom interpretacijom dolazi do svojevrstne inverzije. Kako je istakao Rori Jomans (Rory Yeomans), idejno nasleđe rasne antropologije sa područja bivše Jugoslavije ima dve dominantne tradicije: 1) projugoslovensku rasnu antropologiju čiji su Arijevcu dinarci sa uglavnom srpskim ili srpsko-hrvatskim jezgrom, koji podstiču stvaranje buduće rasne mešavine Jugoslovena, kroz modernost i nauku za buduću sintetičku jugoslovensku naciju. Takvog pristupa su bili, između ostalih, Niko Županić i Vladimir Dvorniković; 2) rasna antropologija koja se vezuje za ideologiju Nezavisne države Hrvatske koja razdvaja slovensko-hrvatski etnički element u antropološkom smislu od tamnoputih Srba, potomaka Vlaha, Jevreja i Roma. Hrvatska rasna antropologija reflektovala je pogled na svet ugroženih i marginalizovanih, pa su samim tim ove ideje bile znatno opasnije od projugoslovenskih pošto su se bazirale na demonizaciji i dehumanizaciji drugih. U intelektualce koji su zastupali drugu tezu ubrajaju se Filip Lukas, Ivo Pilar i Ćiro Truhelka. Na ovom mestu vredni, radi ilustracije, istaći Truhelkine predrasude opisane u knjizi *Hrvatska Bosna: Mi i oni*, gde ističe razliku između plavokosih Slovena (bosanskih muslimana i Hrvata) i tamnoputih Srba – Vlaha, dolikokefalnih i brahikranih; što je i razlika između progressa i stagnacije, aktivnih i pasivnih zajednica, života i smrti. Kako se degenerisanost kod Vlaha, iz Truhelkinog pera, izražava kroz telesne karakteristike, tako je vidljiva i u njihovoj slaboj psihološkoj i psihičkoj konstituciji, pa su društvena opasnost (Yeomans 2007, 83–117; Bartulin, 2012, 190–191). Može se za sada samo pretpostaviti da je snažna rasna stigmatizacija brahikranih Srba – Vlaha u 20. veku ostavila svoj interpretativni trag i na proučavanje srednjovekovlja. Tako se taloženjem i delimičnim zaboravljanjem ideja, u procesu tafonomije znanja, u tumačenju Živka Mikića javljaju starosedeooci – dinarski supermeni pod stećcima (što je slično projugoslovenskim rasnim antropolozima) i brahikrani Vlasi (što je slično zagovornicima rasne antropologije u NDH).

U svojim radovima iz 1990. godine, Živko Mikić promišlja o nužnosti većeg uzorka za istraživanje da bi se moglo govoriti o autohtonom stanovništvu dinarskog antropološkog tipa u okviru članka publikovanog u *Glasniku Srpskog arheološkog društva* (Mikić 1990, 25). Iste godine izlazi članak u nemačkom časopisu *Homo* pod nazivom *Social Stratification and the Brachycranization Process in the Medieval Period. The Stećci Population of Yugoslavia*, što je bio rezultat diskusije na simpozijumu *Diachronic Trends in Historical Anthropology*, održanom u Pragu 1989. godine. U ovom tekstu Živko Mikić postavlja veoma važno pitanje o socijalnoj razlici među kasnosrednjovekovnim stanovništvom, između onih koji se sahranjuju pod stećcima i onih koji se ne sahranjuju sa ovim nadgrobnim spomenicima. Za sahranjene pod stećcima se pretpostavlja

da pripadaju višim staležima u odnosu na one bez njih. Sa druge strane, Mikić zapaža da se kod ovih ljudi primećuje izražena brahikranizacija. Međutim, on napominje da se brahikefalne lobanje javljaju još u praistoriji na području koje je analizirao, te da je ovaj proces otpočeo ponovo u kasnom srednjem veku. Ono što mu je indikativno je što uz ove markere statusa on paralelno vidi osobnosti u antropološkim karakteristikama, odnosno brahikefalne lobanje. Tekst završava ostavljanjem otvorenog pitanja: da li je reč o nasumičnom preklapanju ili postoji neka značajna korelacija između biološkog i socijalnog (Mikić 1990, 136–144). Neobično je što se, objašnjavajući ovaj način analize, u tekstu umesto socijalne stratifikacije iz naslova sreće proučavanje uloge rasne stratifikacije u procesu brahikranizacije (Mikić 1990, 140). To može biti posledica nespo- razuma u prevođenju teksta ili, pak, trag implicitnog prenosa ideja o rasama i kranijalnim tipovima kao antropološkim tipovima.

Uz nemerljiv doprinos na polju koje je stvarao gotovo *ab ovo*, radu Živka Mikića može se pristupiti i kroz kritičku refleksiju. Kritički osvrt se odnosi na to da se danas možemo osvrnuti komparativno i sa istorijskom distancom na proces prenosa fizičko-antropoloških tumačenja o autohtonosti kao klizavog polja za zloupotrebu u arheologiji. Naročito treba imati u vidu da je u hijerarhijskom odnosu prirodnih nauka prema arheologiji ovo znanje često uzimano kao „fosilizovano“ i pouzdano, te ga je bilo nepotrebno kontekstualizovati i propitivati. Fosilizovani transfer znanja koji je proizveo Živko Mikić srećemo delimično kod Šefika Bešlagića u knjizi *Stećci, kultura i umetnost* (Bešlagić 1982, 526), u publikaciji *Vlasi i Stećci* (Milošević 1991, 8) ili u tekstu Ivana Mužića *Vlasi i starobalkanska pretrkršćanska simbolika jelena na stećcima* (Mužić 2009, 325). Kada se sa stanovišta istorije ideja uđe dublje u razumevanje intelektualnih korena koncepcija koje upotrebljava Živko Mikić, postaje jasnije kako je tekla geneza njegovog stvaranja uz prenošenje stare koncepcije u novi društveni kontekst, te kako je obazrivo tumačio rezultate fizičko-antropološke analize u počecima svog rada, da bi sredinom osamdesetih godina 20. veka iskoračio iz polja biološkog ka eksplicitno socijalnoj interpretaciji o tome ko su ljudi sahranjeni ispod stećaka, a potom 1990. godine blago otvarao mogućnost za relativizaciju svojih zaključaka.

Zaključna reč

Fenomen sahranjivanja pod stećcima, uprkos dugoj tradiciji proučavanja, i dalje predstavlja izazov za arheološku interpretaciju, posebno u pogledu konstrukcije kolektivnih identiteta. Analiza načina na koji su ovi nadgrobni spomenici tumačeni u okviru arheologije u socijalističkoj Jugoslaviji pokazuje kako su etnicitet i biološke karakteristike često bili u središtu pokušaja da se stećci

povežu sa određenim grupama. Posebno se to odnosi na povezivanje sa srednjovekovnim Vlasima/vlasima, pri čemu su fizičko-antropološke karakteristike, poput navodne dominantne brahikranosti, korišćene kao argument za njihovu identifikaciju kao dinarskog, autohtonog tipa stanovništva. Ovakve interpretacije oslanjale su se na antropološke modele, često ukorenjene implicitno u rasnoj tipologiji ljudi, i na ideološke matrice koje su težile da objasne savremene narode kroz kontinuitet sa prošlošću.

Međutim, arheološka teorija ukazuje na problematičnost ovakvih pristupa – kako zbog pojednostavljivanja složenih kulturnih procesa, tako i zbog previda hibridne i situacione prirode identiteta. U slučaju društvenog konteksta stećaka, nedovoljno pažnje je posvećeno suživotu transhumentnih i sedentarnih zajednica, te raznolikosti religijske prakse, što su važne okolnosti koje prate fenomen stećaka. Pojava stećaka u interkonfesionalnom i multikulturnom kontekstu pokazuje da je njihova upotreba bila društveno i simbolički višeznačna, a ne ograničena na jednu zajednicu ili poreklo. Stoga, ovaj rad poziva na kritičko preispitivanje metodoloških osnova prethodnih tumačenja i zagovara pristup koji integriše savremene teorije o identitetima, van esencijalističkih pristupa. Dodatno, kada savremena istraživanja stećaka zahtevaju transdisciplinarni pristup, bilo bi važno da integracija arheoloških, bioarheoloških i genetskih znanja obuhvati pažljivo povezivanje (Džehverović et al. 2024), ali i humanističke pristupe, uz svest da podaci vrlo retko mogu da govore sami za sebe (Chapman and Wylie 2016, 203; Lucas 2023, 53–60).

Reference

- Alduk, Ivan and Magdalena Getaldić 2019. *Stećci: nekad i sad*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umetnosti.
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija, Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Babić, Staša. 2024. „Archaeological programmes. Notes on epistemic diversity“. *Ars & Humanities: revija za umetnost in humanistiko – Quo vadis archaeologia?* 17 (2): 9–20.
- Bartulin, Nevenko. 2012. „Intellectual Discourse on Race and Culture in Croatia 1900–1945 (A reply to the article by Tomislav Jonjić, ‘From Bias to Erroneous Conclusions’, published in the Review of Croatian History, Vol. 6, No. 1, 2010)“. *Review of Croatian History* VIII (1): 185–205.
- Bešlagić, Šefik. 1971. *Stećci – kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić, Šefik. 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sajevo: Veselin Masleša.
- Boas, Franz. 1912. „Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants“. *American Anthropologist, New Series* 14 (3): 530–562.
- Bujak, Edin and Saša Čaval. 2024. „The stećci graves: the medieval funerary phenomenon in Bosnia and Herzegovina“. In *Sepulture medievali (IV-XV secolo): spazi, opere, scritte = Medieval burials (4th-15th centuries): spaces, artworks, writings*,

- edited by Fabio Coden, 314–331. Cinisello Balsamo: Silvana editoriale, ilustr. Minima medievalea. ISBN 978-88-366-5753-7.
- Bujak, Edin. 2018. *Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*. Sarajevo: Mladinska knjiga.
- Bunardžić, Marina. 2017. *Pribojsko mramorje. Srpska srednjovekovna groblja*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Carruthers, William, JC Niala, Sherry Davis, Debbie Challis, Paola A. Schiappacasse, Susan Dixon, Monika Milosavljević, Lucy Moore, Richard Nevell, Alex Fitzpatrick, Heba Abd el Gawad and Alice Stevenson. 2021. „Special Issue: Inequality and Race in the Histories of Archaeology“. *Bulletin of the History of Archaeology* 31 (1): 4. <https://doi.org/10.5334/bha-660>.
- Čaval, Saša *et al.* 2025. „Proučavanje transhumantnog stočarstva u istočnoj Hercegovini kroz integrativnu arheologiju“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (A), n. s. 56: 139–164.
- Čaval, Saša. 2021. „Social Landscapes as multicultural spaces: stećci in Bosnia and Herzegovina“. *Antiquity* 95, 380: e11, 1–9. ISSN 0003-598X. <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.24>.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London, Bloomsbury Academic Publishing.
- Childe, Gordon. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: Oxford University Press.
- Čović, Borivoj. 1988. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I–IV*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Čuljak, Nina i Edita Vučić. 2023. „Nova razmatranja o ukopima pod stećcima na lokalitetu Krešića greblje u Paoči (Hercegovina)“. *Arheološki radovi i rasprave* 22: 191–209.
- Čuljak, Nina i Edita Vučić. 2024. *Kasnosrednjovekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja*. Mostar: Cazin.
- Čošković, Pejo. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Dautović, Dženan. 2015. „Crkva bosanska. Moderni historiografski tokovi, rasprave i kontroverze (2005-2015)“. *Historijska traganja* 15: 127–160.
- Dizdar, Mak. 2024. *Kameni spavač*. Beograd: Kontrast.
- Dragojlović, Dragoljub. 1982. *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Đurđev, Branislav. 1963, „Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka“. U *Simpozijum o srednjovekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961*, uredio Milenko Filipović, 143–169. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine.
- Džaja, Srećko i Dubravko Lovrenović. 2007. *Srednjovekovna Crkva bosanska. Posebni prilog Svjetla Riječi: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili*. Zagreb: Svjetlo riječi.
- Džehverović, Mirela, Amela Pilav, Belma Jusić, Edin Bujak, Naris Pojskić and Jasmina Čakar. 2024. „Uncovering the Past: DNA Analysis of Skeletal Remains from the Medieval Bosnian City of Bobovac“. *Genetics & Applications* 8 (1). <https://doi.org/10.31383/ga.vol8iss1ga04>
- Ellis, Linda. 2006. „Museum Studies (Chapter 9)“. In *A Companion to Archaeology*, edited by John Bintliff, 454–472. Oxford: Blackwell.

- Filipović, Emir. 2019. *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.
- Filipović, Milenko. 1963. „Katun u našoj historiografiji“. U *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961*, uredio Milenko Filipović, 9–14. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine.
- Guštin, Mitja. 2019. „The Formative Period of Slovenian Early Medieval Archaeology“. *Archaeologia Medievale* XLVI: 17–26.
- Hrabak, Bogumil. 1981. „Razgranavanje katuna i stvaranje grupa katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XV vek)“. U *Predmet i metod izučavanja patrijahalnih zajednica u Jugoslaviji (Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine)*, 181–201. Naučni skupovi 7, Odjeljenje društvenih nauka 3. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Isailović, Neven. 2017. „Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview“. In *State and Society Before and After Establishment of Ottoman Rule*, edited by Srđan Rudić and Selim Aslantaş, 25–42. Belgrade: Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü.
- Jones, Sian. 1997. *The archaeology of ethnicity: Constructing identity in the past and present*. London: Routledge.
- Jusić, Belma, Mirela Džehverović, Amela Pilav, Samra Terzić, Selma Zukić, Edin Bujak and Jasmina Bakar. 2022. „Sex determination of medieval skeletal remains: evaluation of anthropological, odontological and genetic methods“. *Journal of Bioanthropology* 2 (2): 37–44. <https://doi.org/10.54062/jb.2.1.2>
- Kisić, Višnja. 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Practices*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Kovačević, Desanka. 1963. „Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima“. U *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961*, uredio Milenko Filipović, 121–140. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine.
- Krleža, Miroslav. 1966. „Bogumilski mramorovi“. U *Eseji V*. Zagreb: Zora.
- Kurtović, Esad. 2011. „Seniori hercegovačkih vlahova“. U *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009*, uredio Ivica Lučić, 647–695. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kurtović, Esad. 2015. „Historijska kontekstualizacija stećaka“. *Godišnjak BZK Preporod* XV: 445–457.
- Kurtović, Esad. 2020. „Vlachs and Stećak Tombstones“. *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo* 7 (2): 59–71.
- Lovrenović, Dubravko. 2009. *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: RABIC.
- Lovrinčević, Antun i Živko Mikić. 1979. „Patološke promjene na srednjovjekovnoj antropološkoj seriji Raška gora stećci kod Mostara obrađene radiološkom metodom xeroradiografije“. *Radiologia Jugoslavica* 13 (3): 415–417.
- Lucas, Gavin. 2023. *Archaeological Situations. Archaeological Theory from the Inside Out*. London: Routledge.
- Luković, Miloš. 2015. „Zakon vlahom (Ius Valachicum) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Defters)“. *Balkanica Posnaniensia* 22/1: 29–47.

- Malović, Ilija. 2008. „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godine 20. veka“. *Sociologija* 50 (1): 79–96.
- Manoni, Zorina. 2018. „A Bioarchaeological Study of Osteoarthritis of Agro-pastoralists from Mistihalj, Bosnia and Herzegovina: A Lifestyle Set in Time“. MA Thesis. University of Central Florida.
- Mičević-Đurić, Tatjana i Edita Vučić. 2023. „Gdje su „nestali“ stećci?“ *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 52: 159–173.
- Mihajlović, Vladimir. 2011. „Kanonski lepo– estetski kriterijumi i geneza rasizma“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 625–640.
- Mihajlović, Vladimir. 2013. „Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 779–803.
- Mihajlović, Vladimir. 2018. „Stećci kao (inter)nacionalno nasleđe: tri studije slučaja“. *Etnoantropološki problemi* 13 (3): 677–693.
- Mihaljčić, Rade. 1998. „Živko Mikić“. U *Filozofski fakultet 1838–1998: period 1963–1998*, uredio Rade Mihaljčić, 457–458. Beograd: Filozofski fakultet.
- Mikić, Živko. 1982. „Dinaridima nekropole Pavlovac kod Sarajeva“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXXVII: 207–216.
- Mikić, Živko. 1983. *Antropološki prikaz srednjovekovnih stanovnika Ričice kod Imotskog sahranjenih u nekropolama na Pratrovoj glavici i na Parlovima, Split*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika.
- Mikić, Živko. 1985. „Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja BIH u Sarajevu* XXIII: 55–70.
- Mikić, Živko. 1986. „Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* XXIV/22: 45–59.
- Mikić, Živko. 1990. „Prilog antropološkoj problematici stećaka“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 6: 16–26.
- Mikić, Živko. 1990. „Social Stratification and the Brachycranization Process in the Medieval period. The Stećci population of Yugoslavia“. *HOMO. Zeitschrift für vergleichende Biologie des Menschen / Journal of Comparative Human Biology* 41 (2): 136–145.
- Mikić, Živko. 1994. „O fizičkoj antropologiji u Srbiji i rezultatima istraživanja“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 10: 45–51.
- Mikić, Živko. 1998. „O interdisciplinarnosti u srpskoj arheologiji sa posebnim osvrtom na fizičku antropologiju“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14: 263–269.
- Mikić, Živko. 1978. „Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora – Stećci kod Mostara“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* XVII (15): 233–280.
- Milosavljević, Monika. 2012. „Niko Županić i istorijska antropologija balkanskih naroda“. *Etnoantropološki problemi* 13 (2): 681–708.
- Milosavljević, Monika. 2013. „Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 717–746.

- Milosavljević, Monika. 2017. „Becoming Yugoslavs: Ethnogenesis of the South Slavs as Archaeological Construction?“. In *Der Donauraum: Remembrance Culture and Common Histories in the Danube Region*, edited by Florian Bieber, 1–2/ 2014, 23–40. Wien: Institut für der Donauraum und Mitteleuropa.
- Milosavljević, Monika. 2021. „The Reuse of Ancient Remains in Mortuary Practices in The Middle Ages in the Western Balkans“. In *Archaeology of Crisis*, edited by Staša Babić, 183–199. Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941. godine*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Milošević, Ante. 1991. *Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Mos, Džordž. 2005. *Istorija rasizma u Evropi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mužić, Ivan. 2009. „Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima“. *Starohrvatska prosvjeta* III (36): 315–349.
- Naumović, Slobodan and Bogdan Dražeta. 2023. „“Who Will Turn Me Away from the Sheep?”: Present State and Development Trends of Transhumant Pastoralism in Eastern Herzegovina in the 21st Century“. *Etnoantropološki problemi* 18 (4): 1115–1158. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i4.2>.
- Nilsson Stutz, Liv. 2018. „A Future for Archaeology: In Defense of an Intellectually Engaged, Collaborative and Confident Archaeology“. *Norwegian Archaeological Review* 51 (1-2): 48–56.
- Nilsson Stutz, Liv. 2022. „Rewards, prestige, and Power: Interdisciplinary Archaeology in the Era of the Neoliberal University“. *Forum Kritische Archäologie* 11: 41–52.
- Novaković, Predrag. 2009. „Arheološke vsebine v opusu Nika Zupaniča“. U *Niko Zupanič, njegovo delo, čas i prostor*, uredili Rajko Muršić in Mihaela Hudelja, 153–162. Ljubljana: Filozofski fakultet.
- Palavestra Aleksandar i Monika Milosavljević. 2015. „Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije“. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 619–649.
- Palavestra, Aleksandar. 2014. „Arheološki izlet u pograničnu koloniju“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 669–695.
- Palavestra, Vlajko. 2004. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine (studija – zbornik i komentari)*. Sarajevo: Buybook.
- Petković, Sreten. 1995. „Živko Mikić – redovni profesor“. U *Bibliografija nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu, knjiga 1*, uredio Sreten Petković, 43–52. Beograd: Filozofski fakultet.
- Pijović, Marko. 2021. „Late Medieval Vlachs in the Western Balkans: Orality, Society and the Limits of Collective Identities“. *Balkanica Posnaniensia* 28/1: 65–92.
- Pijović, Marko. 2018. „Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća“. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Rajić Šikanjić, Petra. 2005. „Bioarchaeological Research in Croatia – A Historical Review“. *Collegium antropologicum* 29: 763–768.
- Ribeiro, Artur and Alexandra Ion. 2022. „Interdisciplinary Contentions in Archaeology: An Introduction“. *Forum Kritische Archäologie* 11: 25–29.

- Ribeiro, Artur. 2019. „Science, Data, and Case-Studies under the Third Science Revolution. Some Theoretical Considerations“. *Current Swedish Archaeology* 27 (1): 115–132.
- Ribeiro, Artur. 2022. „Methodological Anarchism Against Interdisciplinary Archaeology“. *Forum Kritische Archäologie* 11: 93–105.
- Rimac, Marko. 2022. „Early Ottoman Expansion to Poljica: Some Considerations on the Social Structure and Political Diversification of the Elite“. *Historical Searches / Historijska traganja* 21: 87–121.
- Rozić, Boris. 2024. „Interpretacije „biliga“ u u razumjevanju identiteta“. U *Stećci u 21. stoljeću – nove spoznaje i mogućnosti interpretacije*, uredili Damir Zorić i Toni Barać, 9. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Saches Collopy, Peter. 2015. „Race relationships: Collegiality and Demarcation in Physical Anthropology“. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 51 (3): 237–260.
- Škerlj, Božo. 1960. *Opšta antropologija u osnovni potezima*. Beograd: naučna knjiga.
- Skok, Petar. Vlah. Enciklopedija Jugoslavije 8, 514.
- Smith, John David. 2002. „W.E.B. Du Bois, Felix von Luschan, and Racial Reform at the Fin de Siècle“. *Amerikastudien / American Studies* 47 (1): 23–38. <http://www.jstor.org/stable/41157700>.
- Solovjev, Aleksandar. 1948. „Jesu li bogomili poštovali krst?“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. III: 81–102.
- Solovjev, Aleksandar. 1949. „Nestanak Bogomilstva i islamizacija Bosne“. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Godina I: 42–79.
- Solter, Ana. 2021. „Franjo Ivaniček-liječnik, antropolog i rasni higijeničar“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 54 (1): 567–582.
- Stocking Jr., George W. 1968. *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. New York: The Free Press.
- Stoczkowski, Wiktor. 2008. „How to Benefit from Received Idea“. In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, edited by Tim Murray and Christopher Evans, 346–359. Oxford: Oxford University Press.
- Vego, Marko. 1962. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.
- Vego, Marko. 1964. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.
- Vego, Marko. 1970. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III-IV*. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.
- Vlahović, Petar. 1962. „Dr. Božo Škerlj i njegov doprinos etnološkoj nauci“. *Biološki vestnik* 10: 123–133.
- Vlahović, Petar. 1974. „Predgovor“. U *Rasizam, rase, i rasne predrasude – zbornik radova*, uredio Petar Vlahović, 3–4. Beograd: Antropološko društvo Jugoslavije.
- Vlahović, Petar. 2001. „Južni Sloveni u svjetlu biofizičke antropologije (prilog brahikefalizaciji idinarizaciji)“. *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 36: 5–12.

- Vučić, Edita. 2019. „Kontekstualizacija nekropola stećaka u teorijskoj arheologiji“. *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* (od 2018) 5 (3): 59–78.
- Vučić, Edita. 2019. „Srednjovjekovni kulturni krajolik – interpretacije prostornog rasporeda nekropola stećaka“. *Osvit* 97–98: 153–166.
- Vucinich, Wayne. 1977. „Bilećke Rudine. Some Unresolved Questions“. *Historijski zbornik XXIX-XXX*: 133–138.
- Wenzel, Marian. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima/ Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Yeomans, Rory. 2007. „Of ‘Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“. In *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*, edited by Marius Turda and Paul J. Weindling, 83–122. Budapest: Central European University Press.
- Zadro, Dejan. 2014. „Felix Von Luschan (1854–1924). Prvi znanstveni istraživač srednjovjekovnih nekropola i stećaka u Bosni“. U *Šefik Bešlagić i stećci – knjiga sažetaka*, uredili Dubravko Lovrenović, Esad Kurtović i Emir O. Filipović, 18–19. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Zečević, Emina. 2001. „O pojmu stećak“. *Glasnik srpskog arheološkog društva* 17: 143–152.
- Zečević, Emina. 2005. *Mramorje. Stećci u zapadnoj Srbiji*. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Zečević, Emina. 2020. „Nova saznanja i problemi u proučavanju mramora (stećaka) sa teritorije Srbije“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 6: 63–98.
- Zukić, Selma and Edin Bujak. 2020. „Enamel extensions on deciduous teeth – an example on late medieval archaeological sample in Bosnia and Herzegovina“. *Bulletin of the International Association for Paleodontology* 14 (2): 130–135.
- Zukić, Selma, Edin Bujak and Edita Vučić. 2023. „Odontological analysis of medieval archaeological samples from Krešića greblje near Čitluk, Bosnia and Herzegovina – An auxiliary method to genetic analysis“. *Genetics & Applications* 7 (2): 36–44. <https://doi.org/10.31383/ga.vol7iss2ga05>

Internet izvori

<https://unis.shpl.ru/Pages/Search/BookInfo.aspx?Id=303556>

Monika Milosavljević

Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
momilosa@f.bg.ac.rs
monika.milosavljevic@gmail.com

The Indigenous under the Stećci?

The phenomenon of the burials under the *stećci*, in spite of the long history of research, still deserves additional attention of scholars. These are interments of the deceased in the context of the monumental funerary markers (*stećci*), highly prominent in the landscape, typical for the period between the 12th and the 16th centuries. This funerary practice is most intense during the 14th and 15th centuries, and there are indications that it occurs even after the 16th century. In the region of the Western Balkans, more than 72 000 monuments have been registered, mainly in Bosnia-Herzegovina.

During the 20th century, when these monuments were interpreted in the culture-historical archaeological key, researchers aimed at identifying a single religious or ethnic group intrinsically linked to this burial practice. Some of the solutions for the attribution of *stećci* were their ascription to the *Bosnian Church*, or to the Mediaeval *Vlachs*. The dedicated researchers, such as Šefik Bešliagić, recognized even under the traditional paradigmatic framework that the phenomenon of *stećci* is highly complex and that exclusive attribution to one ethnic/religious group is not highly plausible. Subsequently, with the interpretations of Dubravko Lovrenović in the beginning of the 21st century, *stećci* are interpreted as an interconfessional phenomenon.

While the exclusive attribution to the Bosnian Church is easily refuted on the base of the inscriptions mentioning other confessions, the issue of the *Vlachs* as the conveyors of this material culture has remained unresolved in certain ways. The solution was sought for in the domain of physical anthropology. Starting from the 1970s, in the papers on the skeletal remains recovered from the necropolises with the *stećci*, the interpretation is offered that these are homogenous communities, with dominantly brachycranial characteristics, identified as the *Dinaric anthropological type*. The next interpretive step was to link them to the allegedly autochthonous Medieval non-Slavic *Vlachs*, understood as an ethnic group deriving from Antiquity or prehistory.

The aim of the present paper is to critically reconsider the methodological core of the argument that the people buried under the *stećci* were of the Dinaric type, seen as the indigenous population, from the point of view of the history of Yugoslav archaeology.

Keywords: *stećci*, the Vlachs, Dinaric type, autochthony, racial anthropology

Les autochtones sous les stećci ?

L'inhumation sous les stećci constitue un phénomène complexe, caractéristique de la période allant du XIIIe au XVIe siècle, avec une fréquence maximale aux XIVe et XVe siècles. Cette pratique comprend des tombes monumentales jusqu'à présent recensées sur plus de 72000 monuments à travers les Balkans occidentaux, principalement en Bosnie-Herzégovine. Les interprétations traditionnelles, basées sur le paradigme historico-culturel de l'archéologie yougoslave, ont essayé d'associer les stećci à un groupe ethnique ou confessionnel – le plus souvent à l'Église bosnienne ou aux Valaques médiévaux. La recherche contemporaine, notamment les travaux de Dubravko Lovrenović, a indiqué le caractère interconfessionnel de ce phénomène. A partir des années 1970 du XXe siècle, une approche physico– anthropologique apparaît, interprétant les restes squelettiques sous les stećci comme appartenant à des populations homogènes et brachycéphales, identifiées comme le type anthropologique dinarique. Par la suite, on a conclu que ces communautés étaient des Valaques ethniques, des habitants autochtones non slaves, associés aux populations préhistoriques. L'objectif de cet article est d'examiner de façon critique cet héritage méthodologique et interprétatif, à travers l'analyse de l'histoire de la pensée archéologique en Yougoslavie socialiste. On se focalisera notamment sur les questions du rapport entre l'anthropologie physique et l'archéologie dans la construction du récit sur l'origine et l'identité des communautés qui gravaient des stećci pour leurs défunts.

Mots-clés: stećci, Valaques/valaques, type dinarique, autochtonie, anthropologie raciale

Primljeno / Received: 25.07.2025.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 01.09.2025.